

БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ

Қарақалпақ әдебияты кафедрасы

Низаматдинов Жеңисбай Минажатдинович

*Қарақалпақ әдебияты тарихы пәни бойынша
лекция текстлери*

(Арнаўлы сыртқы бөлим студентлери ушын)

НӨКИС 2007-жыл

КИРИСИЎ

ҚАРАҚАЛПАҚ АДЕБИЯТЫ ТАРИЙХЫ ПӘНИНИНҢ МАҚСЕТИ ҲАМ ЎАЗЫЙПАСЫ

Дуньядағы қайсы бир халықтың яки мәмлекеттиң мәдениаты тарийхын үйрене-туғын болсақ, сол халықтың тарийхий турмысына барып тамырласатуғынына көзимиз жетеди. Сонлықтан, қарақалпақ халқының мәдениаты, яғный әдебияты туўралы сөз етер болсақ, биз әлбетте оның тарийхы менен байланыстырмай үйрениўимиз мүмкин емеслигин аңлаймыз.

Қарақалпақ халқының ерте ерте дәўирдеги тарийхы туўралы мағлыўматлар. П.П.Ивановтың „Сборник материалы по истории каракалпаков“ (М.,Л.,1935), „Сборник этнографии“ (Книга IV, 1940), „Советское Востоковедение“ (Книга III, 1943), С.П.Толстовтың „Қарақалпақ халқының келип шығыўы“. (Краткое сообщение института этнографии. Кн 2, 1947), „Қарақалпақлар археологиясының изертлениўиниң жуўмақлары (Бюллетень АН УзССР, 1945, N 9-10)., Өз.ИА. Қарақалпақстан филалының тарийхий секторы илимпазларының қатнасыўында шыққан „Қарақалпақстан АССР тарийхы“, „Қарақалпақ тарийхының очерклери“, М.К.Нурмахамедовтың, Т.А.Жданконың, С.К.Камаловтың „Қаракалпаки“ (Изд.,„Фан“,Т.1971) ҳәм басқа да бир қатар тарийхий мийнетлерде кең түрде көрсетилген.

Тарийх илимлериниң докторы Т.А.Жданко „Қарақалпақ халық дәстаны „Қырық қыз“ бизиң эрамыздан бурынға V әсир ўақыяларын көз алдымызға келтириўши бирден-бир қунлы шығармалардың бири“¹ деп жазады.

Көрип өткенимиздей, қарақалпақ әдебиятының сағалары күтә әййемги заманлардан басланады екен. Бундай исенимли шешимди басқа да илимпазлардың пикирлери тастыйықлайды. „Қарақалпақ поэзиясының дереклери оғада ерте заманлардан, әййемги ўақытлардан басланады, -деп жазған еди академик М.К.Нурмахамедов. -„...Қарақалпақ поэзиясының дөрәўин қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи менен байланыстырыў, ал поэзияның сағаларының әдеўир ерте ўақытлардан, қарақалпақ халқы келип шыққан әййемги массагетлердин, черноклобуки-печенег қәўимлеринин, қыпшақ, ноғай аўқамларының руўхый өмиринен излеў керек“². Белгили алым, профессор И.Сағыйтов „Тарийхқа нәзер салсақ, қарақалпақ халқы ең әййемги халықлардың бири екенлигин, оның әсирлерден арыға кететуғынын көремиз, - деп жазады... қарақалпақ әдебиятының тарийхын тек ғана беридеги XVIII әсирдеги айырым фактлер менен шеклемей, анағурлым ерте ўақытлардан баслап изертлеў керек“³. Филология илимлериниң докторы, профессор К.Мамбетов қарақалпақлардың мәдений ҳәм әдебий мийраслары бойынша төмендегидей пикирлерге келген еди: „Қарақалпақлар шығыстың әййемги халықларының бири болып тарийх бетлеринен

¹ М.А.Жданко „Қаракалпакский героический эпос как истории-этнографический источник“. Сов-а этнография: 1958, стр.110

² М.Нурмухамедов. Қарақалпақ жазба әдебиятының дөрелиўи ҳаққында. „Әмиўдарья“, 1968 N 6 120-бет.

³ И.Сағитов Әдебиат тарийхын қайсы дәўирден баслаў керек? „Әмиўдарья“, 1968 N 11, 112-бет.

көп әсирлик мәдений хәм әдебий мийрасларын сақтап қалған халықлардың бири, ...узыннан сыбай созылған жаўгершиликлер халықтың руўхый мәдениятының толық сақланып қалыуына мүмкиншилик бермеди“¹

Көпшилик илимпазлар қарақалпақ әдебиятының қәлиплесиў дәреклерин әйемги түрк тиллес халықлардың жазба естеликлери менен байланыстырады Шынында да өзбек, қазақ, қырғыз татар, азербайжан, түркмен хәм басқа да түркий тиллес халықлардың әдебиятлары сыяқлы, қарақалпақ халқының да әдебиятының тарийхы сол әйемги жазба естеликлерге барып ушласатуғыны гуман туўдырмайды.

Тарийхый хужжетлерде түрк қағанаты деп аталыўшы үлкен держава VI әсирлерде арқасы славян князликлери, батысы Византия мәмлекети, Шығысы Қытай, Индия, сондай-ақ Египет мәмлекетлери менен шегаралас жайласқаны белгили. Түрк қағанлығында VII әсирде Түркмеш қағанлығы, Табғаш қағанлығы, VIII әсирде қаралуқлар, буннан кейин Оғуз хәм Қыпшақлар хұкимдарлық еткенлиги мәлим. X-XII әсирлерде болса қаралуқлар хәм яғмалар Қарақанийлер мәмлекетин дүзди. Соңынан Шыңғыс хан атланысларынан нәтийжесинде орта Азиядағы түркий тиллес халықлар арасында бөлинип кетиўшилик пайда болған.

Бирқанша илимпазлар сөз етип отырған дәўирлердеги жазба әдебиятты қәлиплестириўде қарақалпақлардың да айрықша орны бар екенин атап өтеди. Мәселен, илимпаз Әмир Наджип „Түрк тиллес халықлардың әйемги жазба әдебиятын қәлиплестириўде биринши татар, башқұрт, өзбек, қазақ, қарақалпақ, түркмен, әзербайжан, халықларының ата-бабалары әдеўир дәрежеде үлес қосқан“² деп дурыс бақа береді. Демек илимпаз Әмир Наджиптиң пикирине қарағанда қарақалпақлар түркий халықлардың әйемги жазба әдебиятының қәлиплесиўине де үлес қосқан екен. Олай болатуғын болса бүгинги күни биз Орхон-Енисей жазыўларын қарақалпақ халқының ески әдебий мийрасларының сыпатында үйрениўге толық хуқықымыз бар деген жуўмақ шығады.

Қарақалпақ халқының VII-VIII әсирлердеги мийрасларын сөз еткенимизде, әлбетте Қорқыт ата туўралы айтып өтиўимизге туўра келеди. Дунья әдебиятларының көпшилигине белгили болған, „Китаб и дедам Қорқут“ (Қорқыт ата китабы) бир нешше рет СССР ИА Шығыстаныў иниституты тәрәпинен басылып шықты. Қорқыт ата туўралы аңызлар қарақалпақ, қазақ, өзбек хәм түркмен халықлары арасында кеңнен таралған. Илимпаз В.Бартольдтиң „Түрк эпосы хәм Кавказ“ деген мийнетинде Қорқыт ата китабы тек Орта Азияда жасаўшы халықларға ғана емес, ал Кавказ халықлары арасында да әдеўир белгили екенлиги айтылған.

Қорқыт ата өз дәўириниң талантлы сөз зергери, яғный шайыры болғанлықтан, оннан неше-неше әсирлер кейин жасаған түркий халықлардың уллы шайыры Әлийшер Наўайы хәм Әбдирахман Жамийлер хұрмет пенен өз дөретпелеринде еске алғанлығы белгили. XVI әсирдеги Хорезм хұкимдарларының бири, тарийхшы Абулғазы Баҳадырханның „Шажарайи тарахима“, „Шашарайи түрк“ мийнетлеринде Қорқыт ата туўралы пикирлерди ушрастырамыз.

¹ К.Мамбетов. Әйемги қарақалпақ әдебияты. „Қарақалпақстан“, Нөкис, 1976, 49-бет.

² . Әмир Наджип. Кишаккенско-Оғузекий литературный язык Мамлюкского Египта XIV века (Док-я дисс-я). М., 1969.

Қарақалпақ жыраулары болса Қорқыт атаны өзлеріне руұхый пир, устаз тутқан. Қарақалпақтардың ертедегі ата-бабалары Ұатан тутқан Сырдарьяның құяр аяғында Қорқыт ата мазары бар. Қарақалпақ жыраулары өз дәстандарын, толғау хәм термелерин жырлаудан алдын Хазирети Бурық - Қорқыт ата, деп оның руұхына сыйынып алады екен.

Қарақалпақтардың арасында Қорқыт атаның қобызы туұралы да хәр қыйлы аңыз-әңгимелер көп. Профессор Қ.Айымбетов жыйнаған материалдардың арасында „Қорқыт ата қобызы аспаннан түсиптимиш“ деген мағлыұматлар да бар. Белгили орыс илимпазы академик В.М.Жирмунский „Огузский героический эпос и Книга Қоркута“ деп атаған китабында „Қорқыт хакқында оғада характерли аңызларды жазып алғанлығы ушын қарақалпақ фольклористи Қ.Айымбетовқа алғыс айтаман“, деп өзиниң миннетдаршылығын билдиреди.

Филология илимлериниң докторы, профессор.К.Мамбетов Қорқыт ата дөретиўшилигин қарақалпақлар менен байланыстырыўшы тийкарғы факторларды, бириншиден, Қорқыт ата қарақалпақтарға тили жүдә жақын оғуз-қыпшақлардан шыққанлығын, екиншиден, қарақалпақ халқының аўызеки әдебиятында Қорқыт ата туұралы жүдә көп легендалар сақланып қалғанлығынан¹ излейди. Қорқыт ата дөретпелерин қарақалпақ әдебиятының ертедегі сағаларының бири деп биймәлел пикир жүритиўимиз мүмкин.

Қарақалпақ әдебиятының тарийхый тамырларының және бир тармақлары IX әсирде жазылған „Оғузнама“ға барып ушласады. Бул шығарма, негизинен, оғуз қәўимлериниң тарийхына сүйенген, яғный Оғуз батырдың туўылыўы, оның Сырдарья жағаларынан Едил дарьясы жағаларына шекемги саўаш жүргизиўлерин сөз етеди. Ески қарақалпақ әдебияты тарийхы бойынша арнаўлы жұмыслар ислеген К.Мамбетов өз пикирлеринде „Оғузнама“ ның тили мәселесине келетуғын болсақ, шығарма IX әсирде жазылыўына қарамастан қарақалпақ тилине бир қанша жақын² деп жазады.

Хәммеизге мәлим, VIII әсирде араблар Орта Азияны басып алады. Хәм қылыштын, хәм диний идеологияның қатаң күш салыўлары нәтийжесинде түркий тиллес халықлардың, соның ишинде қарақалпақтардың да мәдений, әдебий мийраслары куртып жиберилди. Себеби, араблар сол дәўирде басқа исенимдеги халықларды динсизлер, қудайсызлар деп есаплайтуғын еди. Хәм ислем динин олардың санасына беккем орнатыў ушын мәдений хәм әдебий мийрасларын аяўсыз түрде жоқ қылды. Мәмлекет тили араб тили болды. Усыған байланыслы түркий тилинде жазылған шығармалар елеспесиз қылып кетти. Сонлықтан сол дәўирдиң саўатлы хәм талантлы адамлары өз дөретпелерин араб тилинде жазыўға мәжбүр болды.

Түркий қәўимлерден шыққан аса билимли хәм талатлы адамлардың араб тилинде жазған мийнетлери араб мәденияты тарийхынада сиңисип кетгенлиги белгили.

Буның мысалы ретинде Мухаммед ибн Муўса аль Хорезмий, Абунаср Фарабий, Абу Райхан Беруний сыяқлы уллы тулғалардың дөретиўшилигин көрсетиўимиз мүмкин. Солай болса да, түрки тилдиң, әдебиятының раўажланыўы ушын гүрескен инсанлар болды. Солардың бири - XI әсирдеги белгили филолог Махмуд Қашқарий.

¹ К.Мамбетов. Әйемги қарақалпақ әдебияты. „Қарақалпақстан“, Нөкис, 1976, 22-23-бетлер.

² Сонда. 27-бет

Х әсирдің бас гезлерінде қарлұт қәуімлеринің аўқамы күшейди хәм Орта Азиядағы ең үлкен Қарақанийлер мәмлекети дуньяға келди. Қараханийлердің пайтахты Қашғарда болды. Соңынан Баласағунге көширилгени мәлим.

Махмуд Қашқарий „Девону луғотит түрк“ деген шығарманы жазды, бул жумысында ол араб тилине алты мыңнан аслам түркий сөзди аўдарған. Бул китапта халық поэзиясына тийисли көп ғана шығармалар киргизилген. „Девану луғатит түрк“ теги көп ғана нақыл-мақалалар, поэзиялық қатарлар өзлеринің формасы хәм мазмуны жағынан қарақалпақ әдебиятында бар болған нақыл-мақалларға, қосық формаларына сай келеди.

Россияның Москва қаласында 1962-жылы шыққан „Народы Средней Азии и Казахстана“ деген мийнетлер жыйнағының I томында „Қарақалпақ халқы ерте дәуірлерден баслап, ески түрк халықлары менен бирге араласып жасады, олар менен тығыз байланыста болды“, деп айрықша атап өтеди. Бул пикирлер қарақалпақ халқының әдебиат тарийхының жүдә ерте дәуірлерден басланатуғынын және бир мәрте тастыйықлайды.

XI әсирде жасаған пүткил түркий халықлардың, содай-ақ қарақалпақлардың да бабасы деп саналатуғын шайыр Юсуп Хас Хажып дуньяға өзинің „Қутадғу билиг“ дәстаны менен белгили. Бул дәстан да түркий тилде жазылған болып, дәстанның тилинде ески қарақалпақ жазба тилине уқсас таманлары көп.

XII әсирдің екінши ярымында түрик тиллес халықлардың әдебиятында және бир бақалы шығарма дуньяға келди.

Бул шығарма - „Ҳибат-ул ҳақойик“ („Ҳақыйқатлар сыйлығы“) Оны жазған шайыр Ахмед Югнакий деген адам болып, туўылған жери Қараханийдлар мәмлекетинің Югнак қаласы екенлиги белгили. Бул қала Түркистан қаласына жақын әтирап-ларда болған.

Қарақалпақ тилине ең жақын жазба естеликлердің бири XIII әсирден қалған бий баха естелик- „Кодекиус-куманикус“. Бул жазба естеликти „Қыпшақлар-сөзлиги“ деп те атайды.

Қарақалпақ халқы Хожа Ахмед Яссаўийди өзлеринің бабасы деп есаплайтуғыны белгили. Хожа Ахмед Яссаўийден мийрас болып бизге „Деўаны ҳикмет“ дөрөтпеси қалған. Яссаўийдің туўылған жылы анық емес, бирақ қаза тапқан жылы 1166-1167 жыллар деп көрсетиледи.

Қарақалпақ тилине күтә жақын шығармалардың бири XIII әсирдің ақыры XIV әсирдің бас гезинде жасаған шайыр Хорезмийдің „Мухаббатнама“ дөрөтпеси.

Егер, биз, қарақалпақ әдебияты тарийхының сағаларына нәзер салар болсақ әлбетте оны үйрениўде жоқарыда сөз етилген жазба естеликлеримизди атлап кете алмаймыз. Олар:

1. Орхон-Енисей жазба естеликлери
2. Қорқыт атаның „Китоб - и дедем Коркут“ ы
3. „Оғузнама“
4. Махмуд Қашғарийдің „Девану луғатит түрк“ шығармасы
5. Юсуп Хас Хажыптың „Қутадғу билиг“ дөрөтпеси
6. Ахмад Югнакийдің „Ҳибатул ҳақойик“ шығармасы

7. Кодекиус-куманикус
8. Хожа Ахмед Яссаўийдин „Ҳикметлер китабы“
9. Хорезмийдин „Муҳаббатнамасы“.

Бул жазба естеликлер бүгинги раўажланған қарақалпақ әдебиятының тийкарларының бири, бүгинги әдебиятымыздың ески тарийхы деп биймәләл айтыўымыз мүмкин.

Биз барлық түркий тиллес халықларға, сондай-ақ, қарақалпақ халқына ортақ болған жазба естеликлерге дыққат аўдардық. Қарақалпақ халқының әдебияты тарийхында жазба естеликлер менен бир қатарды авторы белгили аўызеки әдебиат үлгилери де ушырасыды. XIV-XVII әсирлердеги бир қатар жазыўлар дәстан хәм толғаў термелерди жырлаў менен ғана шекленбеген. Олардың арасында өзлери толғаў хәм термелерди дөрететуғын жыраўлар да болған. Олар:

1. Соппаслы Сыпыра жыраў
2. Асан Қайғы
3. Доспанбет жыраў
4. Мүйтен жыраў.

Сонадй-ақ өзиниң шешенлик өнери менен сөзде усталығы менен көп ғана ҳикметлердин авторы сыпатында танылған Жийренше шешеннинде қарақалпақ әдебияты тарийхында үлкен орны бар.

Қарақалпақ әдебиятының сағасында турған жыраў шайырлардың ең ири туғаларының бири Жийен Аманлық улы XVIII әсирде жасаған. Халқымыздың тарийхына тиккелей байланыслы болған тарийхий толғаўлар хәм поэмалардың авторы. Илимий жәмийетшилик Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш усаған шайырларды жазба әдебиаттың үәклери сыпатында танийды.

XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында бундай шайырдың қатары және де толысты. Қарақалпақ әдебиятының тарийхы раўажланыўдың өзине тән нызамлы қубылыслары менен толы. Қарақалпақ әдебияты тарийхы пәни ерте дәўирдеги қара-қалпақ әдебияты хәм XIV әсирден XX әсирге шекемги әдебиятымызды үйрениўди өз алдына мақсет етип қояды.

КҮНХОЖА ИБРАЙЫМ УЛЫ

1. Күнхожаның өмири хәм деретпелери, шығармаларының баспада жәрияланыўы, изертлениў мәселелери
2. Күнхожа шығармаларының жанрлық тематикалық бағдары. Заман шынлығының сүўретлениўи
3. Күнхожа шығармаларында туўылған жер, ел, халық ўатан, темасы

Күнхожа Ибрайым улы қарақалпақлардың Хорезмге келип қонысланғаннан кейинги биринши шайыры, бақсысы, халық мәпин жырлаўшы классик шайыры болып табылады. Күнхожаның өмирбаяны ҳаққындағы мағлыўматлар оның „Жарымадым“, „Жайлаўым“ қосықларында бериледи. Шайырдың жасаған Қарақалпақстаның арқа тәрәпи, Тахта көпир районы аймағы Арал теңизиниң

бойлары, Терис төбе, Узын қайыр, Ержан атау, Тоқтас Мантақ бойларында болған. Кунхожа дәслепп Мойнақта, Жаңадарья бойындағы мектеп-мешитте оқып сауат ашып соң Қарақұм ийшан медиресесінде өз билимин жетистиреди. Медреседе ол диний билимлер менен қатар тәбиятты, дүньяны илимлери мененде шұғылланады. Және де Хожа Ахмет Яссауий, Сулайман Бақырганий, Суұппи Аллаяр, Науайы, Физулий, Бедил, Мақтұмқұлы мийнетлери мененде танысады. Кунхожа жетилик хәм жоқшылыққа қарамастан медреседе оқыуын дауам етип оны питкереди. Кейин өзиниң аўылында устазлық етип балаларды оқытады, мектеп шөлкемлестиреди. Өзи бақсышылықты үйренеди, қыссаханлықты үйренеди хәм халық алдында көркем шығармаларды оқып хәм дуўтар менен берип жүреди. Дуўтарды да жақсы шертетуғын сазенде болады.

Тарийхый мағлыұматлар бойынша Мадрейим Мухаммед Рахим хан 1810-1825-жылларда, Аллақұлы хан 1835-1842-жылларда, Мадемин Мухамед Амин хан 1845-1855-жылларда Хийуаға ханлық еткен. Шайыр усы ханлардың бәрине көрген. Кунхожа өмир сүрген жылларда қарақалпақ халқы сиясий, мәдений, экономикалық жақтан аўыр жағдайларда жасады. Кунхожа Айдос бий, Ерназар бий баслаған халық азатлық көтерислердин бәриниң де қатнасыўшы хәм бирден-бир идеологы болған. Көтерилис жеңилиске ушрағанда шайыр „Кел, кел, Хожа өзине кел!“ „айдос бий кешти әлемнен“.... „Хожам, саған не болды ?!“ сыяқты шығармаларын жазды хәм халықтың руўхын көтерди Кунхожаның 1855-56 жыллардағы Ерназар ала көз баслаған халық азатлық көтерилислерин белсендилеринен бири болғанлығын Бердақ шайырда былай тастыйықлайды . “Ерназардың заманында Кунхожа өтти“.

Кунхожа өзинен бурынғы өткен алым, улама, шайыр адамларды жүдә қәдирлеген, оларды зыярат етип турған. Мәселен Хожа Ахмет Яссауий хәм Хәким ата-Сулайман Бақырганий әўлийелерине барып зыярат еткен, олардың шығармаларын қәстерлеп үйренген. Кунхожа мудама аллаға сыйынып жасаған. Ислам дини бойынша көп нәрселерди билген улама адам болған. Кунхожа қазақ халқының арасына барып Ақ төбе әтрапындағы аўылларда мектеп ашып қазақ балаларын оқытқан, қазақ халқы арасында ағартыўшылық жумысларын алып барған. Қазақ халқы Кунхожаның терең хұрметлеген. Кунхожа Хорезмде, түркмен халқы арасында қызыл орда халқы арасында болып көп жерлерди, еллерди көреди, илим уйретиўге айрықша кеўил бөледі. Қазақ халқының классик шайыры Шернияз Жарылғас улы менен түседі. Қудери ақын менен де айтысады. Хийўаның ханы Мадемин хан шайыр, сазенде, бақсы қыссахан адамларды жыйнап талантлыларды сынақтан өткереди. Хан салтанатың мақтатыў ушын жумыс шөлкемлестиреди. Усыған Кунхожада шақыртылады. Сонда ол өзиниң белгили „Умытпаспан“, „Түйе екенсен“ қосықларын дөретеди. „Түйе екенсен“ қосығын жазыўда Шернияз ақынның шығармаларынан үлги алады.

1873-жыл орыслардың елди ғәрезли етип бағындырыўы 74 жасар шайырға да қатты тәсир етеди. Кунхожа заман қыйыншылықларынан қысылыў, аўыр азап шегиўлер ҳаққында бир қанша қосықларын жазып бунда бәри ханлық, патшалық басқарыў системасынан екенлигин уғындырады. Улыўма Кунхожа қарақалпақ халқының тарийхы, мәденияты ушын әҳмийетке баҳалы мийрасларды дөретти.

Кунхожа шығармалары 1830-жыллардан баслап жыйнала бастады. Буларды халық арасынан жыйнаған С.Маўленов хәм Ш.Хожаниязовлар болып табылады. Кунхожаның шығармаларын баспадан шығарыў 1938-жылдан басланды. Биринши мәртебе шайырдың „Кун қайда“ қосығы Төркүлден шыққан „Әдебий алманах“ та басылды. Оннан кейин усы журналда „Түйе екенсен“ қосығы басылады. 1940-жылы шыққан „Қарақалпақ халық творчествасы“ деген топламда Кунхожаның „Жайлаўым“, „Умытпаспан“, „Түйе екенсен“, „Орақшылар“, „Шопанлар“, „Бай баласы“, „Ел менен“ деген қосықлары басылады. Усы жылы „Шопанлар“, „Орақшылар“, „Умытпаспан“ деген шығармалары биринши рет орыс тилине аударылады. Уллы уатандарлық урыс жылларында шайырдың „Ел менен“ қосығы „Халық батырлары“ деген топламда басылады. Шайырдың толық шығармалары биринши рет 1949-жылы Қарақалпақ Мәмлекетлик Баспасы тәрәпинен шығарылды. Буған 30 ға шамалас шығармалары киреди. 1960-жылы екінши рет шығармалары толықтырылып шығарылды. Буған изертлеўши Бабаши Исмаилов алғы сөз жазды.

Кунхожа шығармаларын биринши рет илимий бағдарларда изертлегенлер Н.Даўқараев, Қ.Айымбетов, О.Кожуровлар болды. Кунхожа шығармалары ҳаққындағы ең биринши мақаланы Н.Даўқараев жазды. Ол 1939-жылы қарақалпақ жазыўшыларының екінши съездинде баянат жасап Кунхожа реалист шайыр, ҳақыйқат шайыр, ҳақыйқат халық жыршысы, халық ой-пикирлерин сәўлелеўши шайыр екенлигин дәлийлейди. Бул баянат „Қарақалпақ поэзиясы“ деген пенен „Дружба народов“ альманах журналында 1939-жылы Москвада басылды. Буннан кейин Қ.Айымбетов пенен О.Кожуровлар „Қара-қалпақ әдебиятының түрлери“ деген мақаласы жазды. Бул „Қарақалпақ әдебиятының түрлери“ деген мақаласын жазды. Бул „Қарақалпақ әдебиятын хәм искусствасы“ деген журналда 1940-жылы N2 санында басылды.

Кунхожа творчествасы бойынша белгили тарийхшы С.П.Толстов, Орта Азия халықлары әдебияты, мәдениаты бойынша көп жумыс ислеген Е.Бертелсь, Л.Климович, Азербайжан алымы Г.Араслы, Өзбекстан Илимлер Академиясының Академиги М.Т.Айбек, Қазақ алымы Б.Кенжебаевлар оғада әҳмийетли пикирлерин айтты. 1960-жылы Кунхожаның қайтыс болғанына 80 жыл толық мерекеси сөз жүзинде белгиленеди. Изертлеўши Бабаши Исмаилов Кунхожа творчествасы бойынша кең түрде илимий изертлеў жумысларын алып барып бир қанша мағлыўматларды топлады. Усы негизде ол „Кунхожаның өмири хәм творчествасы“ деген монографиялық изертлеў жумысын китап етип 1961-жылы шығарды. Усы тема дөгерегинде кең түрде жумысларын алып барып Б.Исмаилов 1965-жылы кандидатлық диссертациясын шықты. Оның монографиясында „Кирисий, Кунхожа қарақалпақ классик поэзиясының көрнекли уәкили, Кунхожа творчествасын изертлеўдиң ҳәзирги жағдайы, Кунхожаның өмири ҳаққында мағлыўматлар, Кунхожаның өмири ҳаққында мағлыўматлар, Кунхожа жасаған дәўирдиң тарийхий әдебий характеристикасы, Жуўмақ деген баплардан кең түрде илимий изертлеўлер жүргизилген. 1956-жылы биринши мәртебе Қарақалпақ поэзиясының антологиясы шығып бунда Кунхожаның „Жайлаўым“, „Ел менен“, „Орақшылар“, „Түйе екенсен“, „Ақ қамыс“, „Неге керек“, „Не болдым“ қосықлары жарияланған. 1959-

жылы бул топлам өзбек тилинде поэзияның антологиясын болып басылады. Сонда биринши рет Кунхожа шығармалары өзбек тилине аударылады.

Б.Исмаилов өзинің Кунхожаның Айхожа деген инисинің шаулығы Смет Абдирасу-лий улының шайырдың улынан шайырдың ата-бабалары хаққындағы мағлыұматты жазып алады. Кунхожаның арғы атасы Ибат деген киси болған, оннан Ибраим, Шоқ деген еки бала болған.Ибраимның Кунхожа, Айхожа деген үш баласы болған. Айхожаның баласы Ернийздың, Абдирасулий баласы Смет екенін айтады.

Бердақ шайыр Кунхожаны мудамы устазым деп санаған.Ол„Излер едим“ деген қосығында былай жазады:

Мақтумқулыны оқығанда,
Айтар едим хәр заманда,
Кемис барма беглер онда,
Сөзин тауып қылар едим.
„Өмирим“қосығында былай жазады:
Айтар сөзлерім тыңлатып,
Кемис жерлерің хәм оңлатып,
Бир ярым ай бирге жатып,
Хәз етип өткен күнлери.
Және де: Белгили халыққа нышаны,
Ядыма тур хәр қашаны.
Қартайған Кунхожаны,
Көрген күнлерім, күнлерім.
Өтеш шайыр „Өтти дүниядан“ қосығында былай жазады:
Шайырлыққа жүдә сөзлери талип,
Заманның рәуишин сөйлемес қалып.
Мақтумқулы - Магриптен үлгилер алып,
Лақабы Кунхожа өтти дүньядан.
Намазына халық қалмай жыйналды,
Қарақалпақ, қазағы да қыйналды.
Табытын шәкирти қалмай айналды,
Әрман менен Кунхожа өтти дүньядан.

Кунхожа шығармалары бойынша соңғы уақытлары Н.Жапақов өзинің „Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси“деген /Н-1972/ мийнетинде „Реалистлик шығарма халыққа шығарма халыққа хызмет етеди“илимий мақаласын жазады. II томлық, I-кітап, Н-1979 58-87-бетлер /бунда Кунхожаның дәуиринің уллы шайыры екенлиги турмыс хақыйқатлыққалрын реалистлик сүўретлеў өзгешеликлери шеберлиги жөнинде бахалы пикирлер бериледи. Белгили әдебиятшы хәм тилши алым, филология илимлеринің докторы, профессор Хамидов „Шығыс тиллериндеги жазба дереклер“ деген мийнетинде„Кунхожаның дөретиўшилигинде жазба дереклердің тутқан орны“ илимий мақаласын жазады. (Н- „Билим“, 1991, 118-145-бетлер) Педагогика илимлеринин докторы профессор О.Алеўов „Қарақалпақстанда тәлим-тәрбия ойлардың қәлиплесиўи хәм раўажланыўи“

монографиясында (Н-„Билим“- 1993,301-321-бетлер) Кунхожаның ағартыушылық көз қараслары хақында илимий пикирлерин айтады. Университетке арналған „Қарақалпақ әдебияты тарихы“ сабақлығында философия илимлеринің докторы К.Султановтың Кунхожа хақында бираз илимий пикирлери бар. Соңғы уақытлар К.Мәмбетовтың, К.Мақсетовтың пикирлери шықты. 1989-жылы Кунхожаның „Ел менен“ деген қосықлар топламы таңдамалы шығармалары негизинде шығып оған 46 қосығы киритилген. Кунхожаның творчесвасын изертлеу хәзирги дәуир көз қарасларынан иске асырылыуы керек. Бурынғы жазылған мийнетлердің бәрінде критикалық көз қараста қарап пайдаланыуымыз керек болады. Мәселен профессор К.Мақсетов „Умытпаспан“ қосығын Кунхожа жазбаған деген пикир айтады. Буларды изертлеп көрип дәлиллеләуимиз тийис.

Кунхожаның шығармалары жанрлық жақтан халықлық лирика жанрын да жазылды. Ол лириканың хәр қыйлы түрлерине шебер пайдаланады. Көбинесе оның сүүретлеуінде лириканың ишки ой-сезимлерге қурылыуы ишки ой-толғаныслары арқалы турмысты бериу көбирек ушрасады. Мәселен шайыр өзи хақында айтады, иштен толғанады, солай етип жәмийетлик, халықлық ой-пикирди келтирип шығарады. Және де булардан басқа сиясий лирика, гражданлық-турмыслық яғный өз хуқуқын, азаматлығы хақындағы, инсанлық туйғулар хақындағы мәселелерди сүүретлеу ге арнап жазылады. Және де тәри арнау түри, символикалық сүүретлеу, тымсаллық түрден пайдаланыу, ақ қосық-верливр түрлери де ушырасады. Усыларға қарай Кунхожа шығармаларының тематикасы да кеңей-еди. Мәселен тууылған жер, ел, Уатан туйғылары хақындағы қосықлар, мийнет адамлары образын сүүретлеу, жеке адам туйғылары, инсан мәпин гөзлеуши қосықлары хәм тағы басқа сатиралық бағдардағы қосықларға арналған. Мәселен ақ қосық- верлибр түрінде жазылған қосығына „Мени балам“ қосығы, символикалық сүүретлеуге „Ақ қамыс“, „Қара тас“, „Арба“, „Өлген балық“ қосықлары, лирикасы „Қызыл кум“, „Жайлауым“ ғ.т.б . Ал ортаға риторикалық сауаллар таслайтуғын қосықлар „Не болдым?!“, „Неге керек?!“, „Ким билер?!“ қосықлары астарлы мәнисте, тымсаллық формада образ жасау „Азыұлы“, „Доңыз қабақ“, „Түйе екенсен“, „Сок санар“, „Жау торғай“ қосықлары киреди. Булардан басқа тууылған жер, ел хақындағы тәрип арнау түріндеги лирика „Жайлауым“, „Ел менен“ қосықлары, сиясий лирика „Умытпаспан“ „Күн қайда?“, „Қашан көрермен?“, „Көрин-бес“, „Шалықлап мақсетли жерге баралмай“, „Өлим“, „Түйе екенсен“ т.б. хәр қыйлы бағдардағы шығармалар заман шынлығын хәр қыйлы түрлерде, усылларда сүүретлеуге қаратылды. Мәселен „Шопанлар“, „Орақшылар“, „Күн қайда?“, „Түйе екенсен“ қосық-лары хәм сиясий лирика, хәм мийнет адамларын сүүретлеуге арналған, хәм гейпара ханлық басқарыу системасының инсан мәпин гөзлеуге қаратылмаған ашқара етиуге қаратылыуы. менен айрықшаланады.

Кунхожа өз заманың оқымыслы, сауатлы болыу менен бирге дуўтар шертип өз қосықларын халық алдында атқарып берип жүрген талантлы бақсы да болған. Ол шығармаларында бәрхәма шынлықты, турмыс хақыйқатлығын, заман шынлығын толық хәм анық сәўлелендирген шайыр болды. Реалистлик сүүретлеу, турмысты дәлма-дәл түсиндирип бериу Кунхожа шығармаларын негизинде турды. „Заман“

қосығында шайыр өзи жасаған дәуірдің айқын хәдийселерін, турмыс қыйыншылықтарын айқын алдымызға елеслетеді.

Қарап турсан бул заманға.

Сондай жайсыз шыбын жанға.

Жылға, сайлар толды қанға,

Әлеумет бул қандай заман?!

Аштан өлгенлер көп болды,

Өликке жылға топ болды.

Ашлыққа аұырыу жұп болды,

Қыйын-кески болды заман.

Шайыр „Көринбес“ деген қосығында заманның келбети буннанда бетер болып көркем образлы қатарларда сұұретленеді.

Жерди - көкти қайғы хәсрет қаплады,

Бул дүниядан мениң елим көринбес.

Қайғылықтан ата мекен көринбес.

Заман шынлығы ұсылай шайыр тәрептен шебер құрылған ибараларда гиперболалық ұсылларда айқын түсиндириледі. Шайырдың „Яранлар“, „Эрманда“, „Орақшылар“, „Шопанлар“, „Күн қайда“, „Жарымадым“, „Өлим“ қосықтарында да заман шынлығы хәр қыйлы сұұретлеу ұсылларда жүзеге шығады. Кунхожаның „Шопанлар“ қосығында дүзде қой бағып жүрген шопанлардың аянышлы турмысы оғада шеберлік пенен сұұретленген. Усы қосықты оқып отырғанында еспе құмлардың, тоғайлардың арасында, құла майдан дүзде күни-түни байдың қойларының изинде, үстин де жаман шапаны, аяғында шарық, жасы жетпей беллери бүгилип, көзлери тынып, қызыл жүзлери сарғайып, йининде жумыры салынған тор менен сұұ толы мәслерин арқалап, қыйнаған ысыда төслери қайқайып, тал таяғына суйнип асқар құмды аралаған шопанлардың аұыр турмысы көз алдынан кино ленталарындай бирим-бирим өтип отырады. Мине булар шайырдың турмыс хәқыйқатлығын сұұретлеу шеберлиги болып табылады.

Йининде жумыры салынған торға,

Мәслерин арқалап қозғалып зорға,

Төслери қайқайып, шығалмай қырға,

Асқар құмды аралаған шопанлар.

Аұыр болып талдан кескен таяғы,

Аұыр сөзге сарсылып хәм құлағы,

Шырқырап шырмалып еки аяғы,

Құла дүзде қайғыда жүр шопанлар.

Кунхожаның „Орақшылар“, „Күн қайда“ ұсындай қыйыншылықлы өмир заман келбети ашып бериледі. Булардың хәммесине жасаған заман, дәуір қыйыншылықтары айыплы. Лекин усы заманды ұсындай етип қойған ел басқарыушылар, байлар, бийлер, зулым ханлар, әдилсиз беклер екенлигин шайыр айрықша ұғындырады. Кунхожаның кәхәрманлары турмыс қыйыншылықтарын көп көрген мийнеткеш адамлар: шопанлар, орақшылар, балықшылар, жалланып мийнет ислеуши жарлы адамлар. Усыларға қарама - қарсы бул жәмийетте зықна, бай, сүтхор

адамлар образлары жүдә шебер жасалған. Заманның қыйыншылықты хәдийселерге толы, трагедияларға қурылыуына ел бийлеушілердің әдилсизлиги, ел басқарыушылар болған ханлар, беклер, хәкимлер, хәмелдарлардың, қазылардың шексиз зулымлықтары себебинен екенлиги айқын түсиндириледі. Күнхожа өзиниң айрым жағдайларын, аўыр қайғысын сүўретлеу арқалы улыўма халықа тән болған турмыс шынлықтарын сүўретлейди. Мысалы: „Мениң балам“, „Балам өлгенде“, „Әрманда“, „Жарымадым“ қосықларында шайыр өз турмысындағы болған нәрселерден болған нәрселерден мысаллар келтирип өмир шынлығын сүўретлейди. Улыўма шайыр жасаған заманның жүдә аўыр қыйыншылықтардан ибарат екенлигин „Өлим“, „Яранлар“, „Мениң күним“ қосықларда айқын сыпатланған. „Жарымадым“ қосығында шайыр ҳақыйқатлықты айтқанлығын, бул ушын ҳеш нәрседен тайынбағанлығын сол себепли де қуўдаланғанлығын жазады.

Мақтамадым аталықты,
Сөйтип еттим қаталықты.
Ол хәм етти жаманлықты,
Сол азаптан жарымадым.

Күнхожа заман шынлығын сүўретлеуде мудамы туўры жол тутты, ҳәр бир истиң дурыслығын, ҳадаллығын көрсетип берди. Әдилликти талап етти. Шайырдың „Умытпаспан“, „Түйе екенсен“, „Жарымадым“, „Ким билер?“ қосықларында турмыстың ашшы ҳақыйқатлықтары, заман шынлығы айқын ортаға қойылған. Шайыр халық турмысындағы болып атырған барлық аўыр қыйыншылықтардың, зулымлардың дерегин ханға байланыстырады. Ханның халықты әдилсизлик пенен басқарыуынан әдилсизлик пенен басқарыуынан деп белгилейди. Егер хан зулым болса халықтың күни дар билен, зар билен дейди шайыр.

Халқынды сораса залым патшалар,
Қассап янлы күни дар билен.

Күнхожа „Ким билер?“ қосығында заман гардишлериниң аўыр жағдайларын көркем образлы қатарлар менен түсиндиреди.

Мениң ишим болды түтин,
Түтин екенин ким билер?
Бир элапат заман болды,
Бул хорлықтарды ким билер?!

Күнхожа бундай қыйыншылықтардан, аўыр қайғылы өмир хәдийселерден қутылыудың жолларын ойластырады. Жасларды өз ғарезсизлиги ушын гүресийге шақырады, әдил басшы болыуды, халықты дурыс басқарыуды айтады „Неге керек?“ қосығын усы бағдарда жазып ортаға саўаллар таслап, оның жуўабын турмыстан изленеди. Күнхожа шығармаларда XIX әсирдеги өмир шындықтары, турмыс өзгешеликтери, шараятлары усындай бағдарларда терең сәўленген.

Хәр бир шайырда туўылған жер сезими- Уатан түсиниги оғада кең мәнилерде жырланады. Туўылған жерсиз шайыр болмайды. Күнхожаның туўылған жер, Уатан сезимлерин сүўретлеуши қосықларына „Жайлаўым“, „Ел менен“, „Қызыл қум“ „Шалықлап мақсетли жерге жете алмай“ т.б. қосықлары киреди.

„Жайлауым“ қосығында Ата журт, ана уатанды қәстерлеу сезимлери айрықша сүүретленген. Мысалы „Жайлауым“ қосығында:

Ата журтым „Туркистанан келгели,
Ата-бабам қоныс басқан жайлауым.
Анадан тууылғалы есим билгели,
Ойнап қатар өскен қалын жайлауым

Кунхожаның усы қосығы үлкен сүүйиспеншилик пенен жазылған. Бунда Уатан сезими айрықша алға қойылады. „Жайлауым“ қосығында Хорезмге көшип келген жыллары қыйыншылықтардың болғанлығы, ҳақыйқат мәканың табылмағанлығы сөз етилип жасыл жайлау, халық мәкан басқан ата мәкан- қутлы қоныс болған тууылған жер, оның муқаддес екенлиги айрықша жырланған. Хорезмнен келгеннен кейинги жылларда яғный Хорезмге- Туркистаннан көшип қоныс басқаннан кейинги жыллар бул жерлердин ата мәкан болып қалғанлығы, тууылған жерге айналғанлығы, жердин атамалары-бәри айқын жырланған. „Жайлауым“ қосығын оқыу арқалы шайырдың өмир баянына, жасаған жерине тийисли көп мағлыұматларды алыуға болады. „Жайлауым“ қосығын оқып көриу арқалы география менен шуғылланған алымлар қарақалпақ халқының XIX әсирдеги жайласқан мәканың-географиялық орнын, оның картасын дүзиуине болады. Себеби бул қосықта қарақалпақлар жайлаған барлық атау, жер, орынлардың тарийхий атамалары айтылған, „Жайлауым“ қосығында қарақалпақлардың ата журты Туркистаннан көшип келгеннен кейинги ата мәканы Әмударьяның еки бойы, Арал теңизине шекемги аралық-лар болғанлығы айтылады. Мысалы:

Қамыс орып алтау-жетеу орақлы,
Терис төбе, Узын Қайыр жайлауым.
Ержан атау менен шығысы Ырза,
Теңизлерден ауқат еткен жайлауым.
Балық аулап Тоқтас, Мантық бойынан,
Балық шаншып жазда жүрип ойннан,
Ата-бабам ауқат еткен жайлауым.
Әуел-ха өскен Көк өзек бойы,
Бекбан шығыл, Жаңа суудың бойлары.
Шарқырауық, Мүйтен бөгет жайлары
Жайылған байлардың сансыз қойлары,
Көзиме тотыа жүрген жайлауым.
Қол саға, Айырша, Тербенбес теңиз,
Әсиресе Айыршада өскенбиз.

Бул қатарлардың бәрінде де шайыр тууған жердин, жасаған мәканның, жердин атамалары толық айтылады. Шайыр усы жерлердин жасаған қутлы мәкан, ҳақыйқат жайлау болғанлығын мақтаныш сезимлери менен айтқан Кунхожаның „Ел менен“ атлы классикалық шығармасында тууылған жер, ел қәдири, уатанды қәдирлеу, ел менен мұдамы бир болыу, оны сүйиу сезимлери жырланған. Бул қосық Кунхожаның ел, халық, уатан сезимлерин терең халықтық философиялық ойлар менен тәриппеп жеткеріу менен айрықшаланады. Кунхожа өзиниң „Ел менен“

қосығында жер, су, бағы бақшы, хәули-хәрем-барлығының көркі, кеуилдің ел менен, халық пенен, мийнеткеш адамлар менен, сонлықтан дүньяның рәхәти, шадлығы, жақсылықтардың барлығы халық үшін, барлық ел үшін болсын дейди. Соның ушында шайыр елин менен, жерин менен, халқым менен мұдамы бірге жаса, бірге бол, солар шадлы болса, сениң де шадлы, бахытлы болғаның деген мұқәддес сезимлерді жүзеге шығарады.

Аспанға ушарсан болса қанатын,
Шад боларсан шадлы болса елатын.
Халқын менен болса тилек мұртын,
Кеулин шадланады ұзақ жыл менен.

Шығармада жұрт сораған патшаның, сүриу- сүриу мал айдаған байлардың, ел бийлеген хәмелдарлардың, ийшан, уламалардың, аталықтардың барлығын да күни ел менен, жер менен екенлиги айқын сүүретлеген.

Ғәзийне толысы алтын аршаның,
Хәули- хәрем және бағы-бақшаның.
Халықты сорап тұрған ханы-патшаның,
Шалқығаны ғәрип-қәсер ел менен.

Күнхожаның барлық творчествасы оны шын патриот, өз елин жаны-тәни менен сүйген, қаны қарысып кеткен, уатаны менен тығыз байланысып, туылған елим деп жанындай сүйетуғын оғада үлкен данышпан шайыр болып табылады. Шайыр өз дәуиридеги халық турмысының аянышлы картиналарын аұыр қайғырыу хәм шын тилеклеслик сезимлери менен жырлады, халықты аұыр азаптарға дуұшар етип атырған ел басқарыушылар, бийлер, байлар екенлигин ашық айтты, булардың барлығын өз елин жерин сүйу сезимлери менен араластырып, қарыстырып сүүретледі. Күнхожа қуғынға ушраудан, жазыулық жазаланыулардан қорықпастан қақыйқатлықты айтты, халықтың мәпин жырлады, руұхын көтерди, ертенги келешектің нурлы болыуы тиледи. Туылған жер сезимин шайыр хәр бир қосығында терең патриотлық хаўаз жырлады, оның хәр бир қосығы халықтың өмири менен, руұхы менен, қайғысы менен, қайғысы менен хәм үмитлери менен оғада тығыз байланысly дөретилген. Шайыр өз елин, жерин, халқын, өз жеринің барлық тәбияттың, халықтың ең жақсы дәстүрлери менен минез-құлқын оғада терең сүйип жырлайды.

Көз ашып көргеним хәм жүргеним сенсен,
Көзиме тотия тууған жайлауым.

Шайыр мұдамы ел берлигин, татыулығын, бауырманлығын сақлауға умтылды. Қарақалпақ халқының әйемнен бирликли халық екенлигин жырлады.

Қытай-Қоңырат, хәмме қалын ел менен,
Ата- бабам аұқат еткен жайлауым.
Бес тоқсан мүйтеннің ата-бабасы,
Аны тууған меҳрибаны анасы.
Бир-биреуге тууысқанлық бермек қол,
Қара түнде сардар таппақ жол.
Пүтин үшін онлы - сол,
Ислеу керек барлық жағын ел менен.

Халықтың бирлигин әдиўлеп, халықтың қайғылы турмысын, келешектен жақсы үмитиң, жат журтларда жалланып мийнет етип жүрген қарақалпақ улларының елди сағыныў сезимлерин баян етиў Кунхожаның басқа да өзиниң көпшилик қосықларының характерли белгиси болып булар шайыр творчествасындағы патриотлық сүўретлеў бағдарларының бир бөлимин қурайды. Мысалы:

Бир кеткенлер ел дийдарын көре алмас,
Айра түстим туўып өскен елимнен. „Өлим“

Туўған жерлерин сағынып,
Қайғыдан ҳәйкел тағынып.
Хал сорасқанға шығынып,
Қайғыда жүр орақшылар.
Өскен жерине жете алмай,
Жумысты таслап кете алмай
Асқар кумлардан өте алмай,
Қайғыда жүр орақшылар.

„Орақшылар“

Он жыл болды елден кеттим,
Хийўада хызмет еттим.
Елди сағынып зар еттим,
Халқымды қашан көрермен.

„Қашан көрермен“

Шайыр „Неге керек“ қосығында да туўылған ел, жер ушын жан күйдиретуғын азамат жигитлер, әдил басшылар, қатқудалар адамлар ҳаққында ойланады. Елдің ғамын ойланатуғын перзентлерди тарбиялаўға кеуил бөлиў кереклигин алға қояды.

Халықтың арын арламаса,
Бары-жоқты барламаса.
Аш ҳәм тоққа қарамаса,
Аўан басшы неге керек?!

Халыққа әдил болмаса,
Жылағанды жубатпаса.
Халық татқанды татпаса,
Тахт йиеси неге керек ?!

ӘЖИНИЯЗ ҚОСЫБАЙ УЛЫ

1. Әжинияздың өмири ҳәм дәрәтпелери, шығармаларының изертлениўи
2. Әжинияз шығармаларында туўылған жер, ел халық, ўатан темасы
3. Әжинияздың „Бозатыў“ поэмасы, мазмуны, идеясы

Әжинияз (әдебий лақабы ЗИЙЎАР) Қосыбай улы XIX әсирдеги қарақалпақ классик әдебиятының ең көрнекли уәкиллериниң бири. Ол дәрәтиўшилигинде өзине тән өзгешеликке ийе, оғада талантлы, оқымыслы, медресени айрықша тамамлаған

акун, улама, көркем сөз шебери сыпатында басқалардан айрылып туратуғын уқыпшылық пенен өз дәуірінің прогрессив идеяларын жүзеге шығарды, анық турмыс қақыйқатлығын шебер құрылған поэтикалық образлы ибараларда өткір ой-пикирлер менен тәсірлі сәулелендірді. Инсанға деген оғада гуманистлик идеяларды классик сыпатында алға қойды. „Бул дүняның көрки адам баласы“ екенлигин XIX әсирдің өзінде-ақ дәлийледи. Ал буны А.Горький 1905-жылларда „Человек-это звучит гордо“ деген сөзлер менен кейин айтты. Усы бағдарда Әжинияз шайыр барлық шығармаларында инсанның руўхый дүнясын ашыўға айрықша кеўил бөлди. Ол қайсы бир темада жазбасын, бәри бир оларда адамзатты улығлаўға зор шеберлигин жумсады, оның ишки дүнясының кеңлигин, кеўил кейпиниң нәзиклигин, бул дүняда инсаннан уллы, оннан қудирет, баҳалы зат жоқ екенлигин терең дәлийледи. „Бул дүняның көрки адам баласы“ деген терең философиялық қатарларды өзиниң дәретпелериниң негизги ұйтқысы етип алды. Шайырдың инсанды улығлаў туйғылары оның Уатан сезимлер, туўылған жерди қадирлеп сүйиў, ана уатанның муқаддеслигин түсиниў ой-пикирлері менен тығыз ушласады „Шайырдың ўатан тема-сының әжайып философиялық жуўмақлар менен сүўретлей алыўы кейинги аўлад ушын қағыйда, зәрүрлі насият болып қалды. Әженияздың „жер хәм ел билендур, ел хәм жер билен“ деген даналыққа құрылған қатарларында манги сөз етсе де гөнермейтуғын, бәрхәма жанарып бара беретугын жуўмақлар жәмленген. Шынында да жер елден, ел жерден айрылса бул трагедия-шайырдың өз ибарасы менен „дәрбедарлик“, ямаса дийуанашылық, посқынлық. „Мине шайырдың туўылған жерди, елди, уатанды сүйиўдің ең тийкарғы шәртлерин уғындырыўға шақырған ой-пикирлері усылай көркем образшылық пенен баянланады.

Әжинияз шайыр 1924-жылы Мойнақ районы аймағында қараслы „Қамыс бөгет“ деген жерде орта халлы дийхан хожалығында дүняға келеди. Ол қарақалпақтың Қоңырат арысы ашамайлы урыўының сақыў тиресинен. Әженияздың әкеси Қосыбай, оның әкеси Балтабек, арғы атасы Ақжигит өз дәуірінің батыр, дәуірінің батыр, саўатлы адамлары болған. Анасы Назийра сөзге шешен, дилўар, хәзир жуўап, өткір пикирлі адам болып халық даналықларын, нақыл-мақалларды, ушырма сөзлерди, дәстанларды, терме-толғаў-ларды, халық қосықларларын жүдә жақсы билген. Әженияз жасынан зийрек болып, аўыл-лық мешит-мектепте оқып билим алған. Оның туўысқан дайысы Елмурат акун деген адам өз дәуірінің оғада саўатлы, билимдан адамы болып ол Бухарадағы МИР АРАБ медресе-синде оқып келген. Елмурат ахун диний китаптар менен бирге өзиниң уй китапханасында Хожа Ахмет Ясаўий, Сулайман Бақырғаний, Суўпы Аллаяр, Рабгузий, Фердаўсий, Бедил, Наўйы, Мақтымқулы, Хафыз, Шийразий тағы да басқа китаптарды сақлаған, оларға қызығып илим-билим үйренген. Әжениязға дайысы устазлық етип илим-билим үйрениўге бағдарлайды. Уйиндеги китапларынан оқыўына басшылық етеди. Нәтийжеде Әжениязда сөз үстинде ислеў-шайырлық таланты хәм илим үйрениўге қызығыў пайда болды. Усындай бағдарда ол устазының жолын даўам еттирип Хийўадағы Шерғазы хан медресе-сине оқыўға барады. 1940-1944- жылларда Хорезм, Хийўада илим-билим үйренеди. Буған оның „Истихومات қылдым Шерғазыхан“ деген қосығы айқын мағлыўмат бола алады. Шерғазы хан медресесинде оқыған дәуірінде Әженияз пүткіл Шығыс пүткіл Шығыс

дүньясы, араб, әдебияты, мәдениыты, Орта Азия хәм Қазақ даласына белгили болған улама-машайықлар, пүткил Туран-Туркистан мийраслары менен өзиниң туп нұсқасында араб, парсы тиллеринде танысады.

Изертлеуши Н.Даўқараев Әжиняз шайыр ҳаққында былай жазады: „Әженияз жас кейин Хийўадағы Шерғазидан медресесин питкерип ахун атағын алған. Әженияз хош хат, өз заманының тәлим-илим, яғный илимли адамлардың биреўи болған. Әжениязды көрген қәндекли Яхыя молланың теристамғалы Қутлымурат беглер бегиниң хәм басқа-лардың айтыўына қарағанда Әженияз ат жақлы, узын бойлы, сулыў, сазенде, хош ҳаўаз адам болған. Атақлы „Бозатаўпоэмасының намасын Әженияздың өзи шығарыпты деген сөз бар“. /72-бет/ Әженияздың Шерғазидан медресесинде оқығанлығын алым Х.Хамидовта өзиниң мақаласында тастыйықлап жазған.

Әженияз медреседе тәлим алған уақытында әйемги грек мәдениыты араб әдебияты тарийхы, мәдениыты, шығыс халықлары тиллери, әдебияты, философиясы бойынша жетерли, тыянақлы билим алды. Дин Ислам қағыйдаларын уйрететуғын сабақлар менен бирге дүнья сырларын ашқан алымлардың хәм зулымлық, әдилсизлик себеплерин ашқара-лаўшы шайыр, ойшылардың шығармаларын тереннен өзлестиреди. Атап айтқанда Хожа Ахмет Яссауий Хикметлеринен баслап, Сулайман Бақырғаний, Суўпы Аллаяр - XVII әсирде жасаған Орта Азиялы шайыр - ойшыл. Оның „Суфы Аллаяр“ ямаса „Субатил-ажийн“- Ажизлердин күшейўи “деп аталған мийнети екенинши рет түрки тилинде жазылып XIX әсирде Баку, Казан Ташкент, Хийўа бир неше мәртебе басылып халық арасына „Суўфы Аллаяр“ деген ат пенен кеннен таралған. Рабғузийдин „Қысса-сул-әнбия“- „Пайғамбарлардың өмир баянлары ҳаққында жазылған китап, Фердаўсийдин „Шахнама“, Қуран китаплары: Хафтийек, Мухтасер, Фикх Кайданий“, Хадислерден: Қырық хадис, „Мисбахил әнўар“ - Нурлардың шырағы, „Муфтахил жанан“- Жәннетлердин гилти китапларын, Абулғазы Бахадурханның „Түрклер шежиреси“ т.б. мийнетлерди туп нұсқада араб парсы тиллеринде оқып өзлестирген. Булардан басқа Әженияз Қорқыт Ата жырларынан баслап Юсуп хасхажибтин „Кутадгу билик, Махмуд Қашкарийдин „Түрк сөзлиги“, Ахмет Югнакийдин „Хиббат ул ҳикайық“-Қақыйқатлар сыйлығы, Хорезмийдин „Мухаббатнама“, Абулғазы бий Араб Мухамед ханның „Оғузнама“булардан басқа „Қып-шақлар сөзлиги“, Саадийдин „Гулистан“, Хафыз, Бедил Наўайы, Мақтымқулы шығарма-ларында терең өзлестиреди. Әженияз усы жылларда Орта Азиялық түрки әдебий тилинде жазылған хәм тас баспа усылында басылып шыққан „Юсуп-Злийха“, „Ғәрип Шахсәнем“, „Фархад-Шийрин“, „Зухра-Тайыр“хәм тағы басқада шығыс халық дәстанларын терең өзлестирген. Булардың уйренип алып қыссаханлық етип халық алдында айтып берип жүрген. Әженияз усындай бағдарда үш тилди терең менгерив менен пүткил шығыс дүньясы дәстүрлерин терең өзлестириў негизинде пүткил жаханға мәлим классик шайыр хәм ахун болып жетилскен.

Әженияз шығармалары биринши рет Ташкент қаласында араб рифтинде шығатуғын „Туркистан уалаяты“ газетасының 1878-жылғы N11,12-санларында қазақтың шайыр қызы Меңеш пенен айтысы жәрияланады. /11-сентябрь, 9-октябрь, 1978-жыл/. Шайырдың атақлы „Бозатаў“ поэмасы С.Мажитов тәрәпинен Ташкентте

1925-жылы басылып шыққан „Егеделер сауаты“ шығармалары „Қарақалпақ әдебияты хәм искусствасы“ журналының 1930-жылдың ақырларындағы санларында хәм 1940жылы шыққан Төрткүлден „Қарақал-пақ халық творчествасы“деген кітапта жарияланады. Шайырдың биринши қосықлар топламы 1949-жылы баспадан шығады. Буннан соң Әженияз шығармалары 1960, 1965, 1975, 1978, 1984, 1993, 1994-жылларда шығарылды. 1962-жылы тилинде, 1970-жылдан баслап рус, қазақ, түркмен, грузин тиллерине аударыла баслады. 1975-жылы рус тилинде өз алдына шықты. „Бозатаў“ поэмасы оқыўшылар сериясынан 1975-жылы кітапша болып шығарылды.

Әженияз шығармаларын халық арасынан жыйнаўда С.Маўленов пенен Ш.Хожания-зовлардың мийнетлери айрықша. Және де шайыр шығармаларын ел арасынан жыйнап, баспадан шығарыўды, оны халыққа таныстырыўда әдебиятшы алымларымыздан К.Айым-бетов, И.Сағыйтов, О.Кожуров, К.Бердимуратов, Х.Хамидов, А.Муртазаев, К.Байниязов, К.Мамбетовлардың мийнетлери кеннен белгили. 60-жылларда Әженияздың қол жазбала-рын халық арасынан көплеп табыўды араб тилин билетуғын Х.Хамидов К.Мамбетовлар жақсы мағлыўматлар жыйнайды. К.Байниязов мағлыўматлар топлам бир неше мақалалар жазды.Әженияз дәретпелери бойынша Н.Даўқараевтың „Әженияз творчествасына қысқаша характеристика“ деген илимий мақаласы „Қарақалпақ әдебияты хәм искусствасы журналының 1939-жылы N3 санында, К.Айымбетовтың хәм О.Кожуровлардың „Қарақалпақ әдебиятының түрлери“деген илимий мақаласы усы журналдың 1939-жылғы N4, 5,6,7-санларында биринши илимий талқылаўлар ретинде жарияланады. Н.Даўқараев-тың „Әженияз Қосыбай улы“ деген илимий изертлеўи оның „Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери“ деген мийнетинде /3-том,1979/ 7-89-бетлерде жарияланады. Н.Даўқараев өзиниң мақаласынд Әженияз шайырдың өмири хәм шығармалары жөнинде илимий пикир жүритеди. Шайырдың „Шықты жан“қосығын жасап оның көп елди жерди көрген саяхатшы шайыр екенлигин жазады. Әженияз „Еллерим барды“, „Шықты жан“, „Қыз Меңеш пенен айтыс“ шығармаларын усы саяхатта жүрип жазған деп көрсетеди. „Бул уақларда Әженияз отыз жасларынан шамасында, тек қарақалпақлардың арасында емес, Үстиртти жайлайтуғын қазақлардың арасында да атағы шыққан шайыр болады. Әженияз „Еллерим барды деген қосығында“:

Көрген -билгенлерин айтып сөйлеген,

Қарақалпақтың әдиўли Зийўары барды.

- деп жазады. Қыз Меңеш пенен айтысқанда өзиниң шебер ақпа шайыр екенин айтады. „Қызыл тилге кем емеспен Шернияздан“ дейди. Әженияз сол заманда өмир сүрген қазақ-тың атақлы шайыры Шерниязды да жақсы билген. Қазақтың хеш кимнен жеңилмеген шайыр қызы Меңешти бурыннан да билетуғын оған айтыс деп мырза Қожбаның алып келгенин айтады. Әженияздың басылып шықпаған қол жазбаларына қарап отырғаны-мызды, оның творчествалық жумысын екиге бөлиўге болады. Биринши бөлимге жаслық уақтында жазған „Дүйсен қандекли“, „Мегзер“, „Садаға“, „Бир пери“, „Сәўдегим“, „Бу сахар“,„Қырмызы“қусаған шығармаларын киргизиўге болады. Әженияз бундай шығарма-ларында жас жигитлерди, сулыў қызларды, олардың жақсы дәстүрлерин мақтайды,гейпара адамлардың жарамсыз ислерин күлки қылады. Екинши бөлимге шайырдың „Айрылса“, „Бозатаў“, „Даўран

болмады“ т.б. қосықларын киритиў мүмкин. Н.Даўқараев усы бағдар-да „Бозатаў“ поэмасына таллаў жасайды. Бул поэманың терең халықтық турмыс шыңлы-ғын сүүретлеўге қаратылғанлығын айтады. Алым Әженияздың сүүретлеў шеберлигине, көркемлеў қуралларынан шебер пайланыўына, жанрлық өзгешеликлерине айрықша анализ етеди. Жуўмағын да былай жазады: „Әженияз XIX-әсирде қарақалпақ поэзиясына мазмун жағынан, тил, стиль, әдебий техника жағынан да жаңа жол, жаңа из салды. Әженияздың әдебий жолы өзинен кейинги көп шайырларға үлги болды. Ол араб, парсы, ески өзбек әдебий тилин жақсы билиўинт арқасында, шығыстың классик поэзиясы менен таныс болған, олардан көп нәрсе уйренген. Ол қарақалпақ поэзиясын жаңа мазмун, жаңа түр, жаңа сөзлер байытты. „/88-бет/. Н.Даўқараевтың усындай илимий көз қараслары Әженияз дөретпелерин дурыс бағдарда изертлеп уйрениўге үлкен жол берди.

Н.Жапақов өзиниң „Революция шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси“ мийнетинде Адам - реалистлик әдебияттың орайлық темасы“ деген илимий мақаласын Әженияз творчествасын таллаўға арнайды /88-114-бетлер/. Бунда шайырдың оқымыс-лығы, шығыс қосық техникасын менгериўи, көп тиллерди билиўи, өз қосықларына нама шығаратуғын сазенде, композиторда болыўи ҳаққында пикирлер айтылады. Әженияздың лирикаларындағы турмыс шыңлығын сүүретлеўдиң реалистлиги, „Бозатаў“ поэмасындағы өмир шынлығын ашылыўи мәселелери ашылыўи мәселелери талланады.

Соңғы дәўирлерде академиклер М.Нурмухамедов пенен С.Камалов, Өзбекстан Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы И.Сағыйтов пенен Қарақалпақстан хәм Өзбекстан халық шайыры И. Юсуповтың Әженияз шайыр дөретпелерине арналған илимий мақалалары әҳмийетли мәселелерге қаратылды. Қ. Байниязов бириншилерден болып Әженияз шайыр ҳаққында арнаўлы илимий очерк жазды. Бул „Әженияз ҳаққында ойлар“ деп аталып оның „Қосықтың күши“ деген монографиялық изертлеўинде 1977-жылы баспадан шықты. Академик алым Х.Хамидов „Әженияз поэзиясының дәректери /„Әмударья“ журналы, 1975-жыл, N8/, „Хажынияз дөретіўшилиги хәм жазба дереклер“- „Шығыс тиллеринде жазба дәректер китаплар, 1991-жыл, 145-170-(бетлер) деген илимий пайдаланыўи, туп нусқа араб тилиндеги жазылған қосықларының анализи, арабша-парсышы сөз ибараларының мәнислери ҳаққында жақсы пикирлерин ортаға салады. Сондайларының мәнислери ҳаққында жақсы пикирлерин ортаға салады. Сондай-ақ А.Каримовтың „Әженияз көркем сөз шебери“ („Әмударья“ журналы 1971-жыл, N3), „Әженияз хәм Мақтумқулы“, „Әженияз хәм XVIII әсир диң ақыры XIX әсирдиң басындағы түркмен шайырлары“-„Әдебиямыздың гейпара мәселелери“ деген мийнети, 1988, 91-148-бетлер/ мақалалары, К.Султановтың „Жаслықтың ашығы илимий мақаласы - „Инсан қудрети монографиялық изертлениўинде 1992-жыл - шайыр жолын, оның өзине тән болған айрықшалықларын, шығармаларының көркемлик өзгешеликлерин әдебий орталығын, әдебий тәсир, өзлестириў, Шығыс әдебиятлары менен байланысын терең изертлеўге қаратылған. Әженияз шығармаларын халық тарийхы менен байланыслы изертлеў академик С.Камаловтың „Әженияз шығармаларындағы тарийхий этнографиялық мағлыўматлар“, Б.Исмайловтың „1958-

1959-жылдардағы Қонрат көтерілісінің Әженияз творчествасындағы сәулеленуі“ деген илимий мақалаларында изертленеді

Әженияздың 1975-жылғы шыққан топламына халық шайыры И.Юсупов „Дала Орейи“ деген-публицистикалық мақаласын жазып шайырды грек мифологиясындағы Орфей деген әпсанауий сазендеге теңеп оның шығармаларының шебер лиризмге құрылған негізлерін түсіндіреді. „Әйемгі грек мифологиясында Орфей деген әпсанауий сазенде бар - деп жазады шайыр И.Юсупов. Ол өзінің **кифара** деп атала-туғын саз әспабын хәтте ескен самал, ағын суұлар тынып, хайуанатлар құлақ түріп турады екен. Оның өзіне де, сазына да елдер интизар, сулыұлар ашық. Ал сазенде жигит болса өз дилбары Эвридиканың ышқында дүнья саз бенен жаңлатып, тәбиат қушағында сайран етеді. Бірақ күнлерден бір күні Орфей бахытсызлыққа дуұшар болып қалады: оның сүйген қызын жылан шағып өлтиріп қояды. Қайғылы Орфей өз мухаббатың жоқлап о дүньяға кетеді хәм жер астындағы АЙДА патшалығын өзінің илахийда сулыұ сазы менен сыйқырлап, Эвридиканың жанын сорап қайтады... Әженияз шайырдың образы,өмір тәғдири базда усы әйемгі сазенде Орфей жөніндегі гөне рәуиятты ядқа түсиреді. (5-бет). Және де: „Әженияздың уатаншылығы менен гуманистлиги, шайырдың мәдениатындағы оқымыслылық оны өз заманласлары арасында өзінше бір төбе етип көрсетіп турады. „Бұл дүньяның көркі адам баласы“, „Жер хәм ел билендур, ел хәм жер билен“деген екі жол қосығы Әженияздың пүткіл шайырлық мийрасына эпиграф болар еди“- деп жазады шайыр И.Юсупов /6-бет/. Изертлеуші шайыр И.Юсупов Әженияз шайыр лиризимине усы бағдарда терең лиризмлик қатарлар менен илимий жуұмақлар жасайды Шайырдың айрықша талант-лы сөз зергері екенлігін жетерлі анықлайды. 1994-жылғы шыққан Әженияз шайыр топламына И.Юсупов „Халық муңын, инсан әрманы жырлаушы шайыр“ деген илимий мақаласын жазды. Бунда шайырдың тууылған жер, Уатан сезимлерін жыр-лауы, „Бозатау“ поэмасы хәкқында ең жақсы пикирлерін билдиреді. 1975-жылғы топламда И.Сағыйтовтың „Әженияз қарақалпақ әдебиятының мақтаныш“, А.Кари-мовтың „Әженияз Қосыбай улының шығармалары хәкқында гейпара түсиниклер“, А.Муртазаевтың „Базы бір сөзлер хәм сөз тиркеслеріне шайыр қолланған контекст бойынша түсиник“ илимий мақалалары, түсіндірмелері жазылған. Бұл топлам усы алымлардың мақалалары хәм илимий талқылаулары менен жүдә жақсы шыққан. Әженияз шығармалары 1970-жылдан баслап илимий изертлеу объектисіне айнала баслады. Белгилі алым К.Мамбетов „Қарақалпақ әдебиятында шығыс дәтүрлерлері“ деген кандидатлық диссертациясында Әженияз поэзиясындағы Науайы, Физулий, Мақтұмқұлы дәтүрлеріне таллау жасайды. Әдебиятшы Бәкеш Қалимбетов „Әженияз лирикасы“ бойынша кандидатлық диссертациясын жақлайды. Бұл мийнет 1981-жылы өз алдына кітап болып шығады. Бунда Әженияз дәретпелері бір қанша дәрежеде изертленген. Бұл кітап хәкқында А.Муртазаев „Әжениязды еле де тереңірек изертлеу жолында“ атлы илимий мақаласында өз пикирлерін билдиреді. „Еркін Қарақалпақ-стан“ газетасы, 9-май, 1992-жыл/. Академик М.Нурмухамедов „Науайының, Физулий-дың хәм басқалардың шығармаларын билмей турып, Әженияз қосықтарының поэти-касын жақсы билиу қыйын“, - деп жазған еди. „Сов. ҚҚстан газетасы, 1957-жыл, 11-сентябрь. Сол ушын Әженияз шығармаларын Хафыз, Шеразий, Саадий, Омар Хайям,

Наұайы, Мақтұмқұлы шығармалары менен тереңнен салыстырып үйрениуимиз дәркар. Әженияздың философиялық көз қараслары бойынша философия илимлериниң докторы К.Худайбергенов изертледі. Оның „Әженияз шығармаларында философиялық көз қараслар“ деген мақаласы /„Әмударья“ 1990, N3/ жүдә әхмийетли мәселелерди талқылығға қаратылған. Биз өз халқы ушын, оның ар-намасы, келешеги ушын миллетиниң жоқары әдеп-икрамлығы ушын гүрескен, жан қәстерлеп үйрениуимиз оларды халықты тәрбиялау бойынша күнделикли жұмысларымызда пайдаланыуымыз керек. Әженияз өз халқының ҳақый-қый шын берилген перзенти болды ҳәм қарақалпақ тарийхында солай болып қала береді“ - деп жазады алым, Әженияздың педагогикалық-ағартыушылық - билим бериушилик ой-пикирлери алым О.Алеуов тәрепинен изертленеди. Оның „Әженияздың ағартыушылық ойлары“ деген кітабы 1982-жылы шықты. Бунда Әженияздың өмири ҳәм творчествасы, ол жасаған тарийхый заман жағдайлары, шайырдың жәмийетлик философиялық ҳәм ағартыушылық ойлары, шайырдың жәмийетлик философиялық ҳәм ағартыушылық ойлары, шайырдың жаслар тәрбиясы ҳаққындағы көз қараслары: ақыл ҳәм илимлилик, жоқары дәрежедеги әдеп-икрамлылық, этика-эстетикалық мәселелер ҳаққында Әженияз шайырдың ой-пикирлерин изертлейди. Алым бул мийнетинде Әженияз шайыр дәретпелериниң еле изертленбей атырған тәрәплери: жасларды тәрбиялау, тәлим-тәрбия бериу, оқыту-ағартыушылық мәселелери, илимге бағдарлау, миллий тәрбияны жетилстириу, этика, эстетикалық көз қарасларын илимий тийкарда таллау жасайды. Мархум Абдикарим Пирназаровта Әженияз дәретпелери бойынша көп мысалар исленген еди. Оның „Әженияздың сөз усталығы ҳаққында ойлар“ „Әмударья“, 1975 N 8. мақаласы бир қанша әхмийетли. Ол рус тилинде өз изертлеуин 1983-жылы „Мастерства Ажинияза“ деген ат пенен жарыққа шығарды. Бул мийнетте Әженияздың дәретиушилик шеберлиги, сөздиң қудретлиги, әдебий орталығы, тәсирлери айрықша изертленеди. Изертлениуши А.Муртазаев Әженияз шайыры дәретпелерин терең үйренип „Шайырдың Мухаббаты“ деген монографиялық изертлеуин жазды. Бунда шайыр дәретпелери жаңа мағлыұматлар тийкарында шайырдың диний сауатлылығын есапқа алыу менен қосықларындағы араб, парсы сөзлеринде түсиник бериу менен айрым шығармаларына тектологиялық таллау жасау менен изертленеди. Бул мийнет Әженияз шайыр ҳаққында соңғы дәуирде жазылған бахалы мийнетлерден болды. Бул мийнетте „Әженияз мийрасларын үйрениу тарийхынан“, „Шайыр өмирин ҳәм творчествасын үйрениудеги дереклер“, „Шығармаларын жанрлық өзгешеликлери“, „Бозатау“ поэма-сында тууылған жер қәдири, „Тәбият көринислерин көркем сүүретлеу мәселелери“, „Әженияз Қыз Меңш пенен айтысы“, „Әженияздың Қосыбай улының орталығы, Шығыс классик поэзиясының тәсири“ деген темаларда илимий пикир жүритеди 1994-жылы уллы шайырдың тууылғанына 170 жыл толыу мерекесине бағышлап профессор К.Мамбетовтың „Әженияз“ атлы илимий очерк „Билим“ баспасынан шықты. Бунда Әженияздың дин ислам менен байланыслы тәрәплерине кеуил бөлинип оның шежире жазғанлығы, „Демишлер“ шығармасының табылғанлығы ҳаққында айтады. булардан басқа К.Жаримбетовтың „Ашық Зийуар“, Г.Даўлетованың Әженияз поэзиясының руў-қыйлық сағалары 1997-жыл шығады. „Ашық Зийуар“ кітабы 1999-жылы шығады. бунда шайыр лирикалары суфизм илими бағдарында талланады. Жас алым

Б.Генжемуратов Әженияз лирикасының поэтикасының базы бир мәселелери /деген темада кандидаттық диссертациясын жақлады. Бул 1997-жылы „Билим“ баспасынан шықты. Әженияздың „Демишлер“ шежире сыпатындағы қосығы „Арал“ журналының 1993-жылғы N1 санында жарияланады. Г.Даўлетованың „Әженияз поэзиясында дәстүр хәм жанашылық“ деген кітабы 1997-жылы шықты. Бул кітапта Әженияз тәлим алған Күн шығыс дүньясы шығармалары, Кураны карим сүрелери, Низамийдің „Лейли-Мажнун“, Рабғузидийң „Қыссасул энбия“, „Гөрүғлы“, „Ғәрип ашық“, Фердаўсийдің „Шахнама“, „Юсуп-Злихха“ дәстанлары текстлери менен салыстырылып изертленеди. Соңғы дәўирде Б.Генжемуратовтың „Яр деп өмирим ада болды“- „Еркин Қарақалпақ-стан“ газетасы, 1992-жыл, 12-ноябрь: „Дүнья әдебияты майданында Хажынияз Саадий, Хафыз бенен тең“- „ҚҚстан жаслары“ газетасы, 1992, 19-ноябрь: „Хәр ким суўпы болса нәпси кем болур...“ - „Әмударья“ 1994-жыл N1 мақалалары бир қанша дәрежеде илимий әҳмийетли пикирлерди ортаға қойған. Бунда Әженияздың Шығыс дүньясы, дин Ислам менен Қуран хәдислер менен байланыслы тәреплери изертленген. Соңғы дәўирдеги Әженияздың дәретпелериниң миллий өзгешеликлери бойынша бир қанша мақалалар доцент И.Утеулиев тәрәпинен жарыққа шықты, оның авторлығында „Әженияздың шығармаларында ҳаял-қызлар образын жасаўдың миллий өзіншелиги“ „Әмударья“ журналы, 1996, N5-6-санлы, „Әженияздың Қыз Меңеш пенен айтысында қарақалпақ халқының өзіншелигиниң сүўретлениў“- „Әмударья“, 1997 N7 -8, „Хожа Ахмет Яссаўий хәм Әженияз ахун дүньясы“- „Жайхун“ журналы, 1999-жыл N1. илимий мақалалары жарияланды.

Белгили әдебиятшы, алым Н.Даўқараев былай жазады. „Әженияз өз халқын, туўып өскен жерин шексиз сүйген, патриот шайыр. Әженияздың қайсы қосығынан болса да, өз елиниң адамларының алдында, өз журтының атағын, абройын жоқары услайды. Әженияз қырдағы қазақлардың арасында жүргенде мырза Қожбанға қарақалпақ елиниң жерин, суўын, бағы-бақшаларын түрли егинлерин, жигит, қызларын айтып, олардың жақсы ислерин тәрәптейди.“ 81-бет. Шайырдың „Еллерим барды“ қосығы усылай туўылады. Расында да туўылған жерсиз шайыр болмайды. Уатансыз адам да болмайды. Хәр бир адамның жүрегиниң төринде манги бахый сақланатуғын жери, ели болады. Бул оның туўылған жери, киндик қаны тамған хасыл топрағы-мине усы муқәддес сезим Әженияз шайырда жүдә көркемлик пенен бериледи.

Ашық ярсыз, булбул гулсиз,
Кийик шөлсиз, сона көлсиз,
Зийўар айтар журтсыз, елсиз,
Адам бир дийўана мензер.

Әженияз шайыр поэзиясында Ыатан темасы жаңа бағдарларда көркем образларда айрықша көтеринки руўх пенен жырланады. Дүньядағы хәмме нәрселердиң ең қадирлейтуғын ең қадирлейтуғын нәрсеси, еркин нәпес алар жери мәканы-ўатаны бар. Шөл-кийиктиң ўатаны, көл-газ-үйректин ғанқылдасып ойын қуратуғын мәканы. Ал ашық ярсыз, бүббул гулсиз өмир сүре алмайтуғынындай өз Уатаны болады, уатансыз ол дийўанаға мегзейди. Шайырдың ой-пикирлери усылай терең философиялық бағдарда түсиниледи. Шайыр туўылған ел образын ҳақылы рәўиштен илахыйластырады. Ол заманында дүньядағы ең дәўлетли адам - өз елине еркин гезип жүрген

мәканы, жери, ели бар, өз уатаны бар адам - елге патша болған султан менен тең дейди шайыр. Хәр кимнің туыылған жери Мысыр шәхәри екенлигин оғада терең уғындырады.

Хәр ким өзиниң елинде,
Даўлетли султанға мегзер.
Және бул ойларын жетилстиреди.
«ош жигиттиң даўлети бар басында,
Хәм ағасы, хәм иниси қасында.
Хәр ким өз елинде теңи тусында,
Йигит қәдири болмас елден айрылса

„Әженияз өзиниң шерият дүньясын өзи туыып, паруаз еткен уясынан баслайды - деп жазады изертлеуши Х.Хамидов. Оған руўхый йош, дөретиўшилиқ қанат бағышлаган тийкарғы дәрек ең алды менен ошағының басы, аўылы оннан ары қарай етек жайып жайласқан қарақалпақ үлкеси өз елин, өз Уатаның, өз халқын, оның әлўан қәсийетлерин тәрийплеген қосықларынан басланған. Шайырдың дөретиўшилигин избе-излик тәртип көз-қарасынан бақлаганымызда оның патриотлық темадағы тунғыш дөретпелери екенлигин анлаўға болады. /147-бет/ Өз халқының тұрмысы менен куўаныш, қайғылары менен оғада тығыз байланысып, халық пенен арзыў-әрманлары менен бирлесип кеткен шайырдың шын патриотизм идеясындағы қосықларының бири „Еллерим барды“ шығармасы болып табылады. Бул қосықта шайырдың қазақ елине талап ислеп жүрген уақтында жазылған, қосықтың тийкарғы идеясы өзиниң туыылған жерин, оның сулыў тәбиятын, қысларын, жигитлерин хәм ең жақсы миллий дәстүрлерин, үрп-әдетлерин, миллий характерин кеннен таныстырыўдан ибарат. Булардың бири терең мақтаныш сезимлери менен жаылған. „Онда қарақалпақ топрағында өсетуғын хәттеки сүтилмек, геўирек, қан шийе қусаған жабайы шөплерди де шайыр мыйық тартып қүлип отырып, жүдә бир татлы жемис сыпатында инкар болып тәрийплейди.“ - деп жазады шайыр И.Юсупов. Өз халқын мақтаныш еткенде, Әженияз алды менен халықтың бирлигин, әдеплигин көзде тутады. Қосықта халықтың мәртлик дәстүрлери кең түрде сөз етиледі. Шайыр хәр қандай зулымлыққа, езиўшиликке, еки жүзшиликке қарсы гүрескен халықтың батыр улларын көз алдында тутады.

Жайлаўым Ургениш, арқасы -теңиз,
Жаўрыны қақпақтай маллары семиз.
Рухсатсыз бир-бирине салмас из,
Бирликли Қонырат еллерим барды.
Өтирикти рас етип айтпаған,
Туўры сөзди бас кетсе де қайтпаған,
Нәмәхәмди хасла жолдас тутпаған,
Аты қарақалпақ еллерим барды.

Бул қосықта шайыр улыўма қарақалпақ халқының атынан сөйлейди, өзиниң сол халықтың бир миллий уәкили ретинде танытады. Және де ол тек өз халқын ғана айтып шекленбейди қосықта Пүткил Хорезм ойпатын өз Уатаны сыпатында мақтаныш етеді. Усы бағдарда шайыр көллерин, жерин, сулыў тәбиятын, қусларын хәм өсимликлеринде солар менен бирге жаўға қарсы гүреске тақ туратуғын палўанларын,

батырларын хәм сулыў, ийбели қызларын шебер сўўретлейди. Әженияз творчества-сындағы Утан туйғыларының терең сәўлелениўин шайыр. И.Юсупов айрықша баҳа-лайды: „Әженияздың поэзиясындағы Уатан қайғысы рус шайыры К.Рылеевтиң „Думаларын“, армен шайыры Хочатур Абовянның „Әрменстан жарақатларын“, өзбек шайыры Фурқаттың уатаншыл ғәзеллерин, қазақ ахыны Мухамбеттиң ел ғамы деп шырылдаған „Қызғыш қусын“, грузин шайыры Н.Барташвилидиң „Грузия тәғдири“ атлы поэмасындағы гүрсиниўлерди еске түсиреди. /3-бет/. „Әженияз“ топлам. 1975-жыл.

Табылады излегенниң кереги,

Көлинде бар қасқалдағы, уйреги.

Қуўлары, азының пүтин буйреги,

Дүняның анлары көлимде барды.

Сөйлегенде шекер етер сөзинди,

Көргенде биймағрур етер өзинди.

Баҳары тойдырар еки көзинди,

Ләйли, Зулайхадай қызлары барды.

Атқа шыққан ашамайлы, қыятта,

Қоллдаўлы-мүйтениў-барлық Қонратта,

Қытай-қыпшақ, кенегесиу-манғытта,

Ат көтермес белли беглери барды.

Әженияз дәретпелериндеги уатан, туўылған елди сүйиў идеялар шын ышқы мухаббат, бир-биреўди қадирлеп сүйип бекем шаңарақ болыў, айралықтың дәртлерин аулаққа таслаў-бул шаңарақтың бузылыў бул өз уйинен айрылыў демек-бул елинен айрылыў-саған манги бахый йош, бахыт бағышлайтуғын-уатаныннан айрылыў деп түсиндирип буны көркем образлы көринислер менен „хәррелердиң уясының бузылып тоз-тоз болыўы менен салыстырып сўўретлеп береді.

Ярынан айрылған бийгана болар,

Елинен айрылған дийуана болар.

Хәррелер ушыбан парўана болар,

Уясы бузылып палдын айрылса.

Туўылған ел сезимлери шайыр жүрегінде тығыз туўысқанлық, шаңарақтағы баўырман адамлардың бирлиги менен де белгиленетуғынлығын айқын анатады. Туўысқанлардың бирлиги, татыўлығы күшли болса бул уатан бирлигиниң сақланыўы, елдиң тынышлығы екенлигин уқтырады.

Ғош жигиттиң даўлети бар басында,

Хәм ағасы, хәм иниси қасында.

Хәр ким теңитайы менен тусында,

Хәр ким өз елинде теңи тусында,

Йигит қәдири болмас елден айрылса.

„Айрылса“

„Әжениязда “ уатанды сүйиў уатан айралығы , сағыныш сезимлери басқа шайырларға қарағанда наятый күшли - деп жазады шайыр Ибрайым Юсупов . Ол уатан сағынышына қәлем тебиренткенде, хәттеки сүтилмеклер „жылына үш рет

мийуалап“, „қырында қыза-рып пискен геўиреклер қаўындай мазалы жемиске“айланады. Ол ҳеш қайда өз елинің қызларындай сулыў қыз-жыўан, өз елинің жигитлеридей ғошшақ жигит „таба алмайды“. Жас әўладтың уатан сүйиў, азаматлық сезимлерин тәрбиялаўда Әженияздың қосықлары оғада баҳалы қадрият болып табылады. (10- бет)

Шайырдың булардан басқа елди, жерди сүйиў-патриотлық темадағы жазылған қосық-ларында туўылған жер, уатан ҳаққында , оның айрықшалық ларыф ҳаққында ең жақсы пикирлер жүзеге келеди. Әженияз өз елинің адамларынан баслап, олардың терең хұрмет-те, иззетте екенлигин, билмилигин оғада мақтаныш пенен жүдә көркем сүүретлеўлер менен береди. Мәселен „Бардур“, „Барды“қосықлары усындай. Бундай дөретпелеринде Әженияз қарақалпақ елинин, жериниң гөззалығын, суўынын, көлинин, шөлинин тәбия-тының сулыўлығын, байлығын, ҳаўасының жақсылығын, батырларының, дана алымлары-ның, уламаларының,мийнеткеш дийханларының бар екенлигин қалдырмай жырлағын. Қарақалпақ халқының Хийўа ханлықлары менен есапласатуғын қолында мөри бар, абройлы, атының қызығы бес жүз сомнан болған болыс бийлериниң бар екенлигин айтады.

Беглер тәрийп етсем қалпақ йуртыны,
Куп әжеп тамаша еллери бардур.
Ариф болып ҳақ йолына еришкен,
Мершиду-мукаммал пирлери бардур.
Қыры дийханшылық, суўы сәмекли,
Хәр жерде кәни бар көрсен нәмекли.
Ғазлы, қасқалдақлы, көли ордекли,
Йери мурғызарлы көллери бардур.

Әженияз шайыр туўылған жерге деген мухаббат сезимлерин усылай түсиндиреди. Булардың барлығын сол туўылған жердеги адамлардың бахытлылығы, шадлығы, еркинлиги менен байланыстырады. Әженияздың уатан темасындағы қосықлары өзине дейинги дәстүрлерди даўам өттирген ҳалда, олардан туўылған жерге мухаббат сезиминиң айрықша ҳәўижге көтерилип жырланыўы менен ажыралып турады. Буның себеби Әженияз көп уақытлар уатаныннан айра түсип сыртта жүрген өз елин, жерин сағынып ҳижран азабынан түскен. Оның үстине ол уатаның жаў шаўып үлкен трагедиялық көринислерди де гуўасы болған. Өзиниң туўылған жеринен айрылып дәрбәдер болып, ойран болған елатын өз көзи менен көрген. Сонлықтан ол „Бозатаў“ деп аталған классикалық дөретпе-ни шығарып намасында өзи жазған. Шайырдың „Бозатаў“ поэмасы туўылған жерге деген жалынлы мухаббат, айрылықтын аўыр дәртлери менен туўылған. Бул поэмадағы „Жер ҳәм ел билен дур, ел ҳәм жер билен, жерсиз елдиң күни дәрбедәр билен“ деген ибаралар уатанды сүйиўдиң, қәстерлеўдиң қаншама дәрежедеги қымбат екенлигин айқын түсиндириўге қаратылған.

Бозатаў поэмасы Әженияз шайырдың творчествасының ең жоқарғы шыңы болып есапланады. Шайырдың „Бозатаў“поэмасы қарақалпақ халқының тарийхында өшпес из қалдырған тарийхий уақия-1858-1859-жыллардағы Қоңырат көтерилиси уақиялары негиз-инде жазылған. Әженияз бул дәўирде нағыз шағына жеткен жас жигит болып 34 жасқа шыққан уақытлары еди. Мине усы уақытлары Қоныратта

Бозатаў уақыясы басланады. Парахат отырған халықтың әсирлер мекен еткен жеринен айра түсіп, душпанлар алдында айдалып баратырған халық пенен шайыр бирге болған. Көзге сүрме етип Уатан топырағын артында қыйып таслап кете алмай , қатты қыйынады. Әженияз бул лирикалық моментлерди:

Жер хәм ел билендур, ел хәм жжер билән
Жерсиз елдің күни дәрбе дәр билән
Өмири өтер жүреетеги шер билән,
Қәдирин сениң бизге өтти Бозатаў.

деген қатарларда көрсетип береді. Шайыр туўылып өскен Уатның мәңги ядында сақлаўға, оннан хасла гүдер үзбеўге ант етеди. Әженияздың бул помасы өз уақытында дөреген шығарма болып табылады. Бул салтанатлы гимн ретинде қарақалпақ халқының азатлық гүреслериниң негизинде турды. Әженияз бул поэмасын жаў алдында айдаўда баратырып жолда шығарған деген гәп бар халық арасында. Солай етип, поэма хәдден тыс қыйын-қыстаў уақытта дөретилген. Соған қарамастан барлық өмири, барлық сезимлери хәм ақыл-хуўшы менен туўылған жери Бозатаўға тығыз байланысly болған шайыр Бозатаў уақыясының тарийхында, шабылыўына тийисли болған барлық мағлыўматларды өзиниң және жаўгершиликтиң салдарынан туўылған елден айрылған халықтың ашшы тәғдири менен аўыр сезимлерин қалдырмастан көрсете алған:

Йок едим бар болдым камалға келдим,
Минип әреби атлар даўранлар сүрдим,
Нанынды көп жедим рәхәтин көрдим,
Шады хоррам болып ойнадым күлдим.

деген бир қатарда терең философиялық қатарларында-ақ халықтың Бозатаў жериниң егисликке, өмир меканына айландырыўдағы кеткен мийнетин, онда сүрген өмири боянлап береді. Ал „душпанлар жәбиринен кетермен болдым“ деген қатарларында шайыр халықтың туўылып өскен, өзи мийнет еткен өмир меканына айландырған қәдирли жер-ден қалай көшкенин анық ашып береді.

Поэманың бағалылығын -халықтың басынан кеширген хәм халықтың туўылған жерге патриотизм сезимин жүдә шынлық пенен жырлағанында болып табылады. „Боза-тыў“ поэмасында шайырдың туўылған жерге, елге деген терең мухаббаты, адамларға деген мийрим-шәәпәти оғада әҳмийетли қатарлар менен сүўретленген. „Сен бағ едиң, бүлбүл ушты зағ қалды . Бул қатарлар Бозатаў елатының бурын гүлленген бағ болғанлығын , онда жайнап-жаснап отырғанлығын, енди оның жаў шапқаннан кейинги көринислери, ойран болған жерлери, қырғынға айдаўға түскен ер азаматларынан айрылған бағдарларда „зағ қонған“- ғарға-қызғын жайлаған“ деген терең мәнилерде түсиндирилген. Әженияз „Сахар уақта қырлы дүпен атылды“ деп түн тынышлығын бузған әлемге апат келтириўши мылтық сести менен дүрликтирген жаў шабыўылын айқын сүўретлейди. „Бозатаў“ поэма-сының дөрелиўи тарийхы бойынша толық мағлыўматларды К.Байниязовтың „Қосықтың күши“ китабында 6872-бетлерден, Б.Исмайловтың „1958-1959-жылларындағы Қоңырат көтерилисиниң Әженияз творчествасындағы сәўлелениўи- „Әмударья“, 1959-жыл, N10, 83-85-бетлер, Академик С.Камаловтың „Қаракалпақи XVIII-XIX веках“. Ташкент „ФАН“ 1974 т.б.

дереклерден оқыуға болады. Хийўада Сейид Мухамед хан ханлық етип турған дәуірде қарақалпақлар бир неше рет өз азатлығы үшін көтеріліске шықты. Усы дәуірде арыллы өзбек феодалы Мухамед Пана қарақалпақлардың миллий азатлық хәрекетлерин өз мәпине пайдаланып Хийўа ханлығынан ғәрессиз Қоңырат ханлығын дүзиўге хәрекет етеди. Өзин „Хорезм журтындағы ең әдалатлы хан боламан“ деп дағазаланады. Солай етип ол руслар менен байланысып жәрдем сораиды. Усыған тийкарланып Қоңыратқа А.И.Бута-ковтың басшылығында жәрдем бериў үшін рус флотилиясы келеди. Лекин турақсыз, ерме Мухаммед Пана Англияның тәсирине берилген яумыт феодалы Атамурат ханнын нөкер-линиң шақырады, олар англичан мылтықлары менен Қоңырат беглигине тийисли аўылларды талап бейбастақлық хәрекетлерин ислейди. Булардың бәрин билип отырған Хийўа ханы Сейид Мухаммед хан он мың нокери хәм топлары менен келип, Қоңырат қаласын қоршаўға алады. 1959-жылы Сейид Мухаммед хан Қоңырат беглигин толығы менен Хийўа ханлығына бағындырады. Пана ханның сиясатына наразы болған қарақал-пақлардың бир қаншасы Қоңырат қаласынан бөлинип шығып ҳәзирги Мойнақ шәхәринен 22 километр түсликте Таллық дәрйясының қуяр жеринде қорған салады. Бул жерди Бозатаў деп атайды. Бозатаўда молла Пирим 1600 жыллыққа басшылық етип отырады. Мине усы тыныш татыў жасап атырған Бозатаў жерин молла Пирим қаласы Англияның қырлы мылтықлары менен қуралланған түркмен феодалы Берди баслаған инглиздин нөкерлери қырғынға ушратады, мал-мүлкин талайды, уйлерин өртейди, егинлерин атқа таптатады. Қала басы Пирим менен Әжинияз шайырдың басшылығында шуўлаған халықты ат алдына салып айдап, қыз-келиншеклерин тутқың етип алып кетеди, қызларды қул етип сатады. Мине усы трагедиялық көририслерди Әжинияз шайыр өз көзи менен көрип терең сүүретлейди.

Сахар уақта қырлы дүпен атылды,
Бенде болып түштим, қолым шатылды.
Пәрийдек болып түштим, қолым шатылды.
Кәнийзлик башына түшти Бозатаў.
Қала бузып түркмен бағрым дағлады,
Кимсени дүпенлеп, кимни бағлады.
Тағдийр алладандур, себеп-Қоңыраттан,
Бийрахим Сейилхан елаттан.
Кимсениң анасы, кимниң әммеси,
Кимсениң ағасы, кимниң иниси,
Кимсениң қыз уғлы, кимниң синдиси,
Әтирек, Гүрген, Хажар асты, Бозатаў.
Атадан айрылды гүлпақлы уғлан,
Сатылды хұр басын әйледі гулам.
Кимлер Ирак кетти, кимлер кетти Шам,
Кимселер Гурд, Техран түшти, Бозатаў.

Елден, жерден „көзи кунқарынан“ айрылып хәкиминде айдалып кеткен халықтың жүрек муңын соншели терең лиризм менен сүүретлеўши бул шығармада ел хәм жер, азамат хәм уатан, жаугершилиқ хәм парахат турмыс сыяқлы мангилик проблемалар

бәлент шайырлық хауаз, дурыс жәмийетлик көз қарас пенен сүўретленеди. Оның сүрген етилген елдің туўған жер менен хошласыў ырғағына қурылған, қайғылы намасында Әженияз өзи шығарған, Шынында да, „Бозатаў“ оқыған хәм тыңлаған адамға халықтың туўылған жери менен хошласып, жоқлаў айтқан зарлы сеси қулаққа еситилгендей болады. „Бозатаў“- қарақалпақ халқының ең атақлы миллий санатасы. „Бозатаў“ды билмесең қалай қарақал-пақ боласаң“ дейди ески адамлар. Поэма қарақалпақлардың бурыннан киятырған қосық формасы - он бир буўынлы, төрт қатарлы қосық пенен жазылған. Бунда қосықтың алдыңғы үш қатары бири-бири менен уйқас сонғы төртінши қатарында поэманың басы-нан ақырына шекем „Бозатаў“сөзи редиф болып тақрарланып отырады. „Бозатаў“ дағы қосықтың усындай формасы поэманың қайғылы мазмунына хәм оның муңлы намасына муўапық келеди. Поэманы оқып қарасақ, оның қосықлары, бир жағынан қарағанда улыўма халыққа түсиникли, әпиўайы тил менен жазылғанлығын, екінши жағынан, көркемлиги күшли, сүўретлеў қуралларына бай шын поэтикалық тилде жазылғанлығын көремиз. Поэма тилге жеңил, жүрекке жыллы тийетуғын ҳақыйқый поэзияның үлгисин танытады. Атақлы орыс алымы, тарийх илимлериниң докторы П.П.Иванов бул „Бозатаў“ поэмасы ҳаққында былай айрықша белгилеп айтып өтеди: „Бул шығарманың баҳалылығы мынадан ибарат, халықтың басынан кеширген белгили уақыяларға халықтың өзиниң көз қарасын билдиреди. Солай етип, Хийўа ханлары сарай шайырлары тарийхшы-ларының расмий түрдеги, схематикалық, курғақ хәм тендециялы хабарларына күтә әҳмийетли, ал бир қатар жағдайларда күтә зәрүрли өзгерислерди киргизеди. „/Әженияз „Бозатаў“ поэмасы, Нөкис-1975, 5-бет/ Гуманизм идеялары менен оғада терең суўғарыл-ған Әженияз шайырдың бул „Бозатаў“ поэмасы улыўма адамзатлық, дүнъялық әҳмийетке ийе мәселен қарақалпақ халқының турмысында мысалында сәўлелендириўи менен айрық-шаланады. Поэма жасалған Пирим образы Әженияз шайыр тәрәпинен бағдарда тилге алынады. Ал оның тек айрым мәселелердеги ғана алжасыўлары, мәселени айқын түсин-бей қалыў образлы түсиндириледи.

Қала басы болдын сен молла Пирим,

Өзин тәлим-илим, көңлинде кирин.

Әженияз дәрәтпелериниң Шығыс дүнъясы әдебиятлары менен өз-ара байланысы мәселелери. Әженияз шайыр Хийўадағы Шерғазы хан медресесинде тәлим алып араб, парсы тиллерин жетик менгергеннен кейин Пүткил Шығыс дүнъясы, араб, парсы әдебиятлары, шығысқа мәлим болған жазба түрдеги барлық дәстанлар, Курани карим аятлары, Мухаммед Пайғамбер Ҳәдислери менен туп нұсқасында таныс болған, бәрин негизги нұсқаларынан оқып үйрениўге мүмкиншилик алған. Әженияз шайырдың Шығыс дүнъясы әдебиятларынан үйренгенлиги, тәсирленгенлиги ҳаққында алымларымыздан К.Мәмбетов өзиниң кандидатлық диссертациясында хәм Әженияз атлы илимий очеркинде изертлеўлерин жазды. Бул китабында К.Мәмбетов „Әженияз хәм Күншығыс классиклери“ -Науайы дәстүрлери, Физулий дәстүрлери, Мақтумқулы дәстүрлери кең түрде айтады. Изертлеўши Науайы менен Әжениязда образлардың /Ләйли, Зулайха, Шийрин, Фархад, Юсуп, Мажнун, Искендер /хәм темалардың, жанырлардың ғәззел, мухаммес, рубайы т.б., образ жасаў шеберлигиниң оғада терең

өзлестірілгенлігін, айрықша тәсірленгенлігін айтады. „Әбылқасым Фердаүсий жазып қалдырған Жамшид хәм Зохах образлары, Әлийшер Науайы шығармаларында сөз етилген Харун-ар-Рашид, Хәким Лукман, Хатам-Тай, Лайли, Мажнун, Фархад, Шийрин-булардың хәммеси де Әженияздың шығарма-ларында кеннен қолланылады. Бундай образларды қолланыу сол дәуірде белгили сауатқа ийе болған шайырлар ушын үлкен дәстүр болған. Бул жағынан қарағанда да Әжинияздың көп сауатлы шайыр екенлігі сезилип турады,“– деп жазады. Және де „Әжинияз қарақал-пақ әдебияты тарихында миллий поэзиямызды жаңаша образлар менен байытыуға ат салысқан шайырлардың бири болды,“– деп тастыйықлайды. Солай етип К.Мәмбетов өзінің ой-пикирлерін былай жуұмақлайды: „Әжинияз Күн шығыс классиклерінің дәстүрлерін шеберлік пенен ийелеген. Араб, парсы хәм түркий әдебий тәсір, дәстүр хәм жанашылық хәққында изертлеуші К.Мәмбетов пикирлері айрықша әхмийти. Әдебий дәстүр дегениміз көп жыллар дауамында халық арасында қәлиплекен әдебий мийрас жетискенліклерінің жыйынтығы. Оны хәр бир шайыр өз мүмкинши-ліктері бойынша тийкарында қабыл еткен. Мысалы: Ауыз еки әдебиат дәстүрі, жазба әдебиат дәстүрі, шығыс классиктері дәстүрі, миллий ағартыушылық дәстүрі. „Мине усындай дәстүр-лердің ишінде изертлеушінің анықтыуы бойынша Әженияз шайыр биринши гезекте жазба әдебиат дәстүрін қабыл еткен шайыр деп баҳаланады. Усы бағдарда ол қарақалпақ ауыз еки творчествасының маржанларын, шығыс классиктері дәстүрлерін кең түрде өзлестіріп синтезлей алған хәм миллий поэзиямызға бурын көрилмеген жанырларды, түрлерді алып келген шайыр болып табылады. Әжинияз шайыр творчествасында әдебий тәсір хәм шығыс классиктері дәстүрлері бойынша Б. Калимбетов өзінің „Әжинияздың лирикасы“ деген мийнетінде Әжинияз дәретиушилигін Дехлауий, Рудакий, Науайы, Физулий, Машрап, Андаплип, Мақтумқұлы дәретиушилигі менен тығыз байланысly екенлігін анықлайды бирақ шайырдың өзіншелігі анықланбай қалады. Ал Айдар Муртазаев „Шайыр мухаббаты“ деген мийнетінде Әженияздың пүткил шығыс дүньясы менен тығыз байланысly жолын, творчествалық уйрениу бағдарларын, оғада әхмийетли болған өзіншелігін толық анықлаған. Изертлеуші араб, парсы тилинде дүньясы әдеб-иятлары маржанларының былай жазады: „Әжинияз қарақалпақ поэзиясын жаңа мазмун, форма менен байытты. Ол күншығыс поэзиясындағы дәстүрлерді өз халқының образлы ойлау, түсиниу қәбилетіне мууапық етип дөрете алды. Солай етип шайыр XIX әссир қарақалпақ халқының жәмийетлик сана-сезимінің көркемлик жақтан жетилсиуіне үлкен тәсір жасайды. „Белгили алым Х.Хамидов өзінің „Шығыс тиллеріндегі жазба дәрек-лер“ деген мийнетін де пүткил қарақалпақ жазба әдебиятының пайда болып қәлипле-сиуіне тийкар болған барлық жазба нұсқалар, олардың бағдарлары, идеялары қарақалпақ шайырларының ол мийраслардан оқып пайдаланыу бағдарлары хәққында жақсы пикирлерді айтады. Әжинияз шайыр пүткил араб, парсы әдебияты, мәдениаты, Орта Азия халықлары ретінде танылатуғының келтиреді „Октябрь революциясына дейингі қарақалпақ әдебиятына барлық түркий халықларға ортақ болған жазба әдебиат дәстүр-лерін батыр,батыл, шешиуші түрде алып кирген Әжинияз болды,“– деп жазады ол. Сол замандағы түркий тиллес әдебиатлардағы жазба, китабий дәстүрлерде өз мүмкіндей, өз дәстүріндей көріп қарақалпақ әдебиятында кеңнен

қолланғанда Әжинияз. Ол өз зама-нындағы сауатсыз, қарапайым қарақалпақ халқының жалпы түркий халықтары мәдениет-тына, әдебиетіне ортақтығын биринши болып дәлильеген белгили дәрежеде ағартыушы, оятыушы қарақалпақ әдебиеті ушын ренессанслық-оятыушылық руўындағы мийрас-ларын дөреткен шайыр сыпатында дүньяға келди. „Пүткил шығыс дүньясы дегенимизде көзимиздин алдында Рудакий IX әсир, Фердаўсий X Омар Хайям-XI, әсир, Хожа Ахмет Яссаўий-XI әсир Сулайман Бақырғаний XI әсир, Низамий - XII әсир, Насыр Хысраў XII әсир, Румий-XII әсир, Рабғузий- XIII әсир, Саадий- XIII, Хысраў Дехлеўий -XVI, Хафыз-XIV Жамий XVЎ Физулий XVI, Әлийшер Науайы-XV әсир, Мақтұмқулы XVIII әсир булардан басқа қаншама дәрежедеги хасыл нұсқалар жазба түрдеги халық дәстанлары келеди. Булардан басқа Құран китаптары, Хадислер, Рабғузийдин „Қысса-сул-анбия“ шығармасы, Абдулғазы Бахадурханның „Шежирей түрк“ шығармасы хәм басқада классикалық нұсқаларды Әжинияз шайыр түп нұсқасынан оқыған.

Әжинияз шайыр Хожа Ахмет Яссаўийдин „Хикметлери“нен оғада көп турмыслық әхмийети бар мәселелерди уйренген. Әсиресе сөзге үлкен мәни жүклеў, хасыл жүкти арқалап алып жүриў-жеңиллетиў ушын гүрес мәселелери, туўылған жерди сүйиў, топырақ болып жасаў, жердин қадирине жетиў идеялары Яссаўийдин алынған. Рабғузийдин 72 қыссадан ибарат „Қысса-сул-анбия“ -Пайғамбарлар тарийхы ҳаққында китаптан - пайғам-барлар ҳаққындағы мағлыўматларды уйренген. Құрани карим ибаралары, сүре аятларынан мысалы „Юсуп“ сүресинен жүдә оқып өз халқының шежиресин - „Демишлер“ ди жазған. Рудакийден рубайыны, Физулийден өзгешеликте жоқары дәрежеде раўажланған. Ол бул жолда тек ғана үйрениўши ғана емес ал усы өткен Хожа Ахмет Яссаўийден басланған шайырлар киби дана, солар менен бир теклес туратуғын шайыр дәрежесине көтерилген. Мақтұмқулыдан шайыр „Жақсы“, „Болмаса“, „Болар ма“, „Мегзер“, „Керек“ т.б. қосықларын терең тәсирлениў менен жазған. Әжинияз Бахауатдийин Нақишбандийден „Кеулин қудаға қолын исте болсын“ деген ибараны шебер менгерген. Оның ариф болыў-қуда менен байланысыў-хақлыққа кеулинниң ҳадаллығы менен ерисиў-илимди үйрениў ибараларын терең билген. Қуданы билиў - Ҳақыйқатлықты таныў-терең илим - Ҳикмети ийелеў-пүткил дүньяны илим - Хикмет үйрениўге жумсаў-жерге айналып, топрақ болып жасаў өзлигине қайтыў ибараларын Хожа Ахмет Яссаўийден уйренген. Әжинияз шайыр ҳаял-қызлар образын жасаўда, ҳадал мухаббаты жырлаў да бурын көрилмеген дәрежеде қарақалпақ әдебиетинде жаңа сүўретлеўлер ди еңгизген шайыр. Шын мухаббат - бир адамды сүйип жасаў бул өмирдин тиреги, негизи екенлигин Әжинияз мухаббат қосықларында алға қойды.

Әжинияз шайырдың сөз ибараларында араб, парсы хәм басқа да түркий халықлары-ның сөзлери оғада сулыў, көркем етип қолланылған. Мине бул ибаралар қарақалпақ тилин байытқан сөз ибаралар болды. Әжинияз шығармаларының Пүткил Шығыс дүньясы әдебиетлары менен байланысы мәселелерин терең анықластырыў бойынша төмендеги әдебиетлардан, мақалалардан конспект алыў керек.

Пайдаланылған әдебиетлар.

1. К.Мәмбетов „Әжинияз“илимий очерк, 1994
2. А.Муртазаев „Шайырдың мухаббаты“ Н-1988
3. А.Каримов „Әжинияз хәм Мақтумқулы“- Әдебиятымызды гейпара мәселелери“ китабы 91-149 -бетлер, Н-1988
4. О.Әлеуов Әжинияздың ағартыўшылық ойлары Н-1982
5. И.Утеўлиев „Хожа Ахмет Яссаўий хәм Әжинияз ахун дүньясы“, „Жайхун“журналы, 1999, N1
6. Г.Даўлетова „Әжинияз поэзиясында дәстүр хәм жаңашылық“ Н-1997

БЕРДАҚ ҒАРҒАБАЙ УЛЫ

1. Бердақ Ғарғабай улының өмири хәм дөретиўшилиқ жолы
2. Шайыр дөретиўшилигиниң үйренилиў тарийхы
3. Бердақ поэзиясында философиялық, дидактикалық, жәмийетшилиқ-сиясий нұсқалары
4. Бердақ дөретиўшилигиниң көркемлик өзгешеликлери
5. Эпикалық шығармалары

Қарақалпақ классик шайырларының ишинде өзиниң өмир баянына тийисли базыбир дереклерди қолы менен жазып қалдырған шайыр Бердақ болады. Ол өзиниң атақлы „Өмирим“ қосығында өзиниң автобиографиясын қалдырғанын көремиз. Шайырдың өмирине хәм шығармаларына тийисли көп мағлыўматлар XX әсирдин 30 жыллардың өзінде-ақ шайырды өз көзлери менен көрген адамлар бар ўақытларда анықланып қалынған еди. Бул туўралы Н.Даўқараевтың төмендеги пикирлерине нәзер салсақ: „Бердақтың өмир баяны жөнинде бизиң қолымызда жазба оригинал материаллар оғада аз. Бар материаллардың көпшилиги басқа адамлардан жазып алынған мағлыўматлар. ...Берақ жөнинде, оның творчествосы жөнинде көп нәрселерди билетуғын қәндекли Яхья молла, 1941-жылы 86 жасында өлди, Қутлымурат бегли беги 1942-жылы 93 жасында өлди хәм Мойнақ районының Қазақдарья деген жеринде жасайтуғын ғаррылардан жазып алынған мағлыўматлардан басқа шайырлардың өмир-баяны жөнинде өз шығармаларынан да көп нәрселер табыўға болады“ деп көрсетеди. (Н.Даўқараев „Бердақ шайыр“ тарийхый әдебий изертлеў. Нөкис ҚҚМБ. 1950-жыл, 101-бетлер) деген.

Бердақтың ақлық-шаўлықлары, әўладлары, шайырдың жасаған жериндеги қатықулақ адамлардың хәр қыйлы экспедициялар дәўиринде берген мағлыўматларына қарағанда, Бердақ шайырдың бабасы Тынет деген адам болған. тынаттиң әкеси Бекбий, Бекбийдин әкеси Хожақул.

Тынеттиң Боранбай, Байтемир, Балтабай деген үш баласы болған. Ел ишинде Балтабай, Бектемирлердин қандай адамлар болып өткенликлери ҳаққында мағлыўматлар жоқ. Ал, Боранбайдың Ғарғабай деген, Қошқарбай, маянбай, Сәңгирбай деген төрт баласы болған. Ең үлкени Ғарғабай- Ғарғабай яғный Бердақтың әкеси кембағал турмыс кеширген. Әмиўдарьяның Арал теңизине қуяр салаларының бири жағасында Аққала, Қуўлы көл деген жерлерде жасаған. Бул жерлерде тийкарынан қарақалпақлар-

дың мүйтен қолдаулы урыулары тиришилик еткен. Ғарғабайдың-Өтепберген, Нурмақ, Ермақ, жәмет хәм Сербаба деген балалары болған. Балаларының алды ер жетип, жигит бола келгенде Ғарғабайдың хаялы өледі. Ғарғабайдың күн көриси бұрынғыға қарағанда қыйынласады. Арадан көп уақытлар өткеннен кейін баспанасыз қалған бес баланы асырау үшін Ғарғабай Мүйтен урыуындағы өзіндей жарлы кисинің Қарқара деген қызына үйленеді.

Үйленгеннен кейін Ғарғабайдың жетім балаларының күн көриси бираз жақсыланады. Ғарғабайдың бұл соңғы хаялынан Бердимурат (Бердақ), Фазылбек, Бердибек,

Қаллибек деген төрт баласы болады. Бердақ солай етип, 1827-жылы Әмиүдәрьяның қуяр аяғында, Арал теңизинің түслик жағасында Аққала деген жерде дуньяға келеді. Бірақ Ғарғабайдың соңғы хаялынан тууылған төрт баланың үшеуі өлип Бердимураттың бир өзи қалады.

Бердақ 7-8 жасларынан-ақ ауыллық мектепке қатнап оқыйды. Ол кишкентайынан-ақ шаққан, зийрек болып адамлардың көзине түседі. Бірақ ол он жасына келгенде әкеси де, анасы да өлип жетім қалады.. бұл күтилмеген жағдай жас бала Бердимураттың бирден қыйынласыуына себеп болады.

Жетім қалған Бердимурат өзинің әкеси менен тууысқан адам Қошқарбайдың Найзабай деген баласының қолына барады. Бірақ Найзабайдың хаялы Бердимуратты оңыстырмайды. Ол ең ақырында өз ауылының ылақ-бузауын бағып, күнде кеште үйме-үй, гезекпе-гезек қонып күн кеширеді.

Бердақ жас уақыттарынан баслап қосық шығара баслайды. Ол дәслеп биреулерди мақтап, биреулерди дәлсеклеп қысқаша қосықлар шығарады. ауылларда той болған жерге барып „Той баслар“, „Бет ашар“ қосықтарын айтады. Сөйтип кем-кемнен „Бердақ шайыр“, „Бердақ бақсы“ деген атаққа ийе болып даңқы журтқа жайыла баслайды. Мал бағыудан қутылып, ел аралап қосық айтып, шайырлық сөз өнери менен күн көретуғын болады.

Бердақ шайыр 23 жасында Мүйтен урыуының кең танау тийресиндеги Байманқұл деген кисинің Байытқан деген қызына үйленеді.

Бердақ шайыр шаңарақ тиклегеннен кейін Айтмухаммед (адамлар оны Айтеке деп атаған), Нәзібек деген еки баласы, Хұрлиқа, Хұрлиман, Айымхан хәм Бийбихан деген төрт қызы болады.

Бердақ шайыр орта жасларға барғанда хаялы өледі. Оннан кейін ол қостамғалы урыуындағы Барлыбай деген кисинің Бағдагүл деген қызына үйленеді. Соңғы хаялынан шайыр Гүлимхан, Жарымхан деген еки қызлы болады.

Бердақтың уллары менен қызларынан дөреген ұрпақтары-ақлық-шаулықтары күтә көп. Олар соңғы уақытларға шекем Мойнақ районында, Қазақдәрья, Тербенбес жақларда, Қараөзек, Тахтакөпир, Шымбай районларында турады.

Бердақ шайырдың сыртқы көриниси туұралы Бердақты көрген-билген, Қараөзек районының 9-ауылында жасайтуғын ғарры Хожалепес улы Ибрайым былай дейди: „... „Бердақ узын бойлы, толық денели, ербиклеу қара киси екен. пешенели, қабақ сүйеги көтеринки, қойыу қаслы, көзи қара өткир, күлимлеген, дүзиу кирпичли адам еди. бердақтың бетине үңилип қарағанда адамды өзине тартарлық киси еди. Минез-құлқы

жағымлы, хош минез, хәммеге бирдейСөйлегенде бир тап пенен, әсте, бирақ, салмақлы сөйлейтуғын, тили ҳазирги өзимиз сөйлеп жүрген нағыз қарақалпақша болып, ишине жеке сийрек парсы, арабий (бирақ адамларға таныс) сөзлерди қосып та сөйлейтуғын еди. Сөйлегенде жүзине гә күле шырай, гә қәхәрли түс енип туратуғын киси еди.. әдетте адамды көп тыңлап, аз сөйлейтуғын, қызыңқырап, ғуружға минип сөйлейтуғын еди. Сөзи дәсте-дәсте болып ұйқасып бар береді. Қосық шығарғанда толып кететуғын, сол жерде дуўтар-дуўтарсыз да қоя беретуғын киси екен. (Бул гүрринди 1950-жылы августа Бердақ туўралы мағлыұмат жыйнаўға жиберилген экспедиция ағзалары: А.Дабылов хәм К.Бердимуратовлар Хожелепес ғаррының өз аўызынан жазып алған. Қол жазба ҚҚ филалының кітапханасында сақланады. 47-51-бетлер).

Бердақтың өз сөзине қарағанда оны көрген ғаррылардың айтыўына қарағанда Бердақ қартайғанда бир көзи соқыр болған. 1873-жылы Орта Азия Россия қол астына өткеннен кейин ҳәр қыйлы рус экспедициялары тәрәпинен қарақалпақлардың да фольклорына хәм әдебиятына байланыслы көп материаллар халық арасынан жазып алынып, олардың гейпаралары басып шығарылды. Усындай мәдений мийрасларды жыйнаў мақсетинде болыўы керек 1900-жылы Түркистан Генерал Губернаторлығының Сырдәрья областындағы Әмиўдәрья бөлиминиң начальниги Бердақ шайырды Перто-Александровскийге шақырды. Бердақ шайыр бул шақырықты қабыл етти. Бирақ ол Қазақдәрьядан аўырыў болыўы себепли Нөкиске ғана зордан жетеди. Сөйтип Петро-Александровскийге жете алмай-ақ Нөкистен қайтады. Сол жылы, 1900-жылы қарақалпақ халқының атақлы шайыры хәм бақсысы Бердақ Ғарғабай улы Қазақдәрьяда қайтыс болады.

Бердақ шайыр XIX әсирде қарақалпақ халқының арасынан шыққан шайыры, бақсысы, тарийхшысы. Оның творчестволық жолы өз дәўириниң халық мәденияты, халық тарийхы менен органикалық байланыста өскен хәм раўажланған. Бердақ шайырдың дәретиўшилиги XIX әсирдеги қарақалпақлардағы халықлық әдебиятының раўажланыўының хақыйқат гуўасы болып хызмет атқарады. Бердақ дәретиўшилиги - Орта Азия халықларының миллий мәдениятына, сондай-ақ пүткил дуньялық мәденияты ғәзийнесине қосылған үлкен үлес.

1930-жыллардың орталарынан баслап Бердақ шайырдың дәретиўшилиги бойынша илимий характерде сөз етиўлер басланды. Октябрь аўдарыспағына шекемги дәўирде Бердақ шайырдың дәретиўшилигин арнаўлы түрде жыйнаў, басып шығарыў, изертлеў мәселелери болған емес. Тек ғана қарақалпақлар жерине келген рус экспедиция ағзаларының улыўма қарақалпақлар ишинен жыйнаған әдебий-лингвистикалық материалларында базы бир мағлыұматлар, шайырдың шығармасы көринип қалды.

1900-жылдан берли қарақалпақ жери менен таныс болған Санк-Петербург университетиниң студенти И.А.Беляев 1903-жылы соңғы рет Нөкисте, Шымбайда хәм Қоңыратта турыўшы көшпели түрк халықларының яғный қарақалпақ тилин изертлеў ушын жиберилди. И.А.Беляев еки ай даўамында қарақалпақлар арасында болып, сол ўақытта „Едиге“, „Қоблан“ хәм қарақалпақлардың „Шежире“ синиң қол жазбасын табады. Соң „Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей Археологии и истории востока“ деген топламында И.А.Беляевтың өзиниң

аўдармасында басқа да қарақалпақлар ҳаққында материаллар менен бирге қарақалпақ хәм рус тиллеринде жазып алған „Шежире“ син толық жәриялады. Буны ол 1917-жылы баспадан шығарған еди.

Бул „Шежире“ ни илимпазлар Н.Даўқарев хәм И.Т.Сағыитовлар Бердақтың „Шежире“ си деп тастыйықлайды. (Н.Даўқараев „Бердақ шайыр“. Тарийхый, әдебий изертлеў. Нөкис, ҚҚМБ. 1950-ж. И.Т.Сағыитов „Бердақтың творчествосы“ әдебий критикалық очерк“.) Нөкис, ҚҚМБ. 1958-ж.)

Буннан кейин жергиликли илимпазлардан 1939-жылы әдебиятшы Н.Даўқараевтың Бердаққа бағышланған „Қарақалпақ поэзиясы ҳаққында“ деген биринши мақаласы жәрияланды. („Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы“ журналы N 5, 1939-ж.) Буннан кейин усы мақаланың тийкарында Н.Даўқараев 1939-жылы Өзбекстан Жазыўшылар союзының екнши съездинде қарақалпақ жазыўшыларының атынан „Қарақалпақская литература на подъеме“ деген темада баянат жасайды. („Литература и искусство Узбекистана“, книга -----, Ташкент, 1939 г.) Соң Н.Даўқараев тәрәпинен „Поэзия Советская Каракалпакия“ („Дружба народов“ N 3. 1939 г. Москва) Каракалпақская поэзия“ („Литература и искусство Узбекистана“ N 7-8, 1939), деген мақалалар жәрияланды. Бул XX әсирдеги 30-жыллардағы Бердақ дәретиўшилигине биринши характеристика берген илимий мийнетлерден болып есапланады.

1939-жылы қарақалпақ тили хәм әдебият илим изертлеў институтының илимий хызметкерлери Қ.Айымбетов хәм О.Кожуровлар тәрәпинен „Қарақалпақ әдебиятының түрлери“ атлы мийнети жәрияланды. Усы мақалаларды Бердақ шайырдың творчествосы ҳаққында дәслепки унамлы пикирлер берилди. Булардан басқа 30-жылларда Бердақ шайырдың дәретиўшилиги ҳаққында баспа сөзде гәп еткен илимий материалларды ушыратпаймыз. Биз бул жылларда әдебият майданында Бердақ шайырдың дәретиўшилиги ҳаққында ең көп гәп еткен илимпаз Н.Даўқараев болды.

XX әсирдин 30-жыллардың ақырында 40-жыллардың басларында Бердақ шайырдың дәретиўшилиги ҳаққында айырым илимий пикирлер айтыў басланды. Мысалы: О.Кожуровтың „Бердақ“ („Қызыл Қарақалпақстан“ газетасы. N 208, 209, 211. 1939-ж), М.Дәрибаевтың „Бердақтың қосықлары ҳаққында“ („Қызыл Қарақалпақстан“ газетасы. N 287, 290, 291.), Момроевтың „бердатың шығармаларындағы демократиялық идеялар“ („Қызыл Қарақалпақстан“ газетасы. N 273 1939-ж) усаған мийнетлерди көрсетиў мүмкин.

1940-жылларда Бердақ шайыр дәретиўшилигине илимий жәмийетшиликтиң қызығыўшылығының күшейген дәўири болды. Бул жылларда Бердақ дәретиўшилиги бойынша изертлеўлердин характерли өзгешеликлери, ол өз дәўириндеги классиклердин дәретиўшиликлеринен бурынырақ арнаўлы илим изертлеў объектине айланды. Илим майданында ол ҳаққында активлескен газета-журналлық материаллардан тысқары монографиялық изертлеўлер пайда болды. Солардан 1943-жылы И.Т.Сағыитовтың „Бердақ уллы патриот шайыр“, рус тилинде С.Бассинниң „Бердах шайыр-великий поэт патриота“ деген китапшалары шықты. 1946-жылы Н.Даўқараевтың филология илимлери бойынша кандидатлық диссертациясының тийкарғы бөлимин Бердақ шайырдың шығармалары қурады. Булардан тысқары усы жыллары Қ.Ирмановтың „Бердақ Ғарғабаев“, С.Бекмуратовтың „Қарақалпақ әдебиятының тарийхый тамыр-

лары ҳам бизиң устазларымыз“, Б.Исмаиловтың „Наўайы ҳам қарақалпақ әдебияты“, С.Бердимуратовтың „Қарақалпақ әдебияты кимниң айналасында болды деген мәселеге“, Х.Сейтовтың „Қарақалпақ әдебиятының мектеби Бердақтың айналасында болды“, А.Бегимовтың „Бердақ қарақалпақ әдебиятының классиги“ деген мақалалары жәрияланды. Бердақ шайырды дәретиўшилиги туўралы бул жыллардағы жәрияланған илимий мийнетлердиң ишиндеги пүтин бир жақсы жуўмақлаўшы пикир билдирген И.Т.Сағыитовтың „Бердақ уллы патриот шайыр“ (ҚҚМБ Нөкис, 1943-ж.) деген китабы болды.

1950-жылларда Бердақ шайыр ҳаққында дәслепки ҳам қунлы илимий жуўмақлаўшы пикир берген Н.Даўқараевтың „Бердақ шайыр“ китабы болды. (Н.Даўқараев „Бердақ шайыр“. Тарийхый, әдебий изертлеў. Нөкис, ҚҚМБ. 1950-ж.

50-жыллардың ақырында илимпаз И.Т.Сағыитовтың „Бердақтың творчествосы“ атлы монографиясы басапдан шықты. Бириншиден Бердақ шайыр поэзиясы бойынша үлкен илимий жетискенликтің пайда болғанлығын көрсетти, екиншиден улыўма қарақалпақ әдебият таныў илиминің теориялық ҳам әмелий мәселелердиң де бираз писип жетискенлигин көрсете алды.

1977-жылы Бердақ шайырдың туўылғанына 150 жыл толыў юбелейи елимизде кең белгиленип өтті. Илимпазлар монографиялық китаплар жазды. Олардан жәмийетшилигимиз үлкен руўхланыўшылық пенен қабыл еткен Өзбекстан Илимлер Академиясының академиги, профессор М.Нурмухаммедовтың „Бердах-великий поэт Каракалпакского народа“ (Ташкент Изд. „Фан“ УзССР. 1977 г.). ӨзИА ның корреспондент ағзасы профессор И.Т.Сағыитовтың „Қарақалпақ халқының уллы демократ шайыры“ (Нөкис, „Қарақалпақстан“-1977 ж.). ӨзИАның А.С.Пушкин атындағы тил ҳам әдебият иниститутының әдебий байланыслар бөлими секторының илимий хызметкери Б.Қурбанбаевтың „Бердақ творчествосы“ (Ташкент, Узб.ССР, „Фан“-1977 г.) атлы китаплары болды.

Мине усының өзи-ақ XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының классиги Бердақ Ғарғабай улының дәретиўшилигиниң сөзсиз әжайып бәлент екенлигинен дерек береді.

Бердақ шайырдың поэзиясы оның ҳәр бир шығармасы XIX әсирдеги жәмийетлик өмирдеги ең хаарктерли белгилерин көркем анализлеген, оннан тийисли көркем жуўмақ шығарған, қысқасын айтқанда сол жәмийетлик өмирдиң толық баҳасын белгилеп өткен, өз дәўириндеги жазба әдебият пенен де, аўыз еки халық дәретиўшилиги менен де, халықтың философиялық, дидактикалық, даналық пикирлери менен толы көркем шығармалар.

Мине сол себепли де, улыўма Бердақ шайыр шығармаларының барлығы да XIX әсирдеги пүтин бир халықтың - қарақалпақ халқының миллий мәдениятын курап турғанлығы, ҳәтте Бердақ шайыр шығармаларының өзи-ақ пүтин бир қарақалпақ халқының жәмийетшилик тарийхының, жәмийетлик ой-санасының бир бөлимин курап турғанлығы сөзсиз. Мысалы, „Болған“ емес шығармасы шайырдың дәўирге болған сиясий көз-қарасын көрсететуғынлығын анықлаўымызға болады. Турмыста халық тилегине дәўир сиясатының туўра келиўи, жәмийеттеги теңсизлик, халықтың күн-көрисиниң кем-кемнен төменлейбериўи, турмыста ҳақыйқатлықтың жоқлығы,

өмір бойына өз халқының тәғдірін жырлап киятырған шайырды, оның себеплерін излестіріуге, ойланып көріуге, ұзақ тарихқа көз таслауға, жәмийеттік өмір қақында бір пикирге келиуге хәм жуұмақ шығарыуға, поэзиясының көп бөлімін енді усы шешілмей атырған халық өмірі менен байланысly проблемаға арнайды:

Бул дунья дунья болғанлы,
Патша әдил болған емес,

...Инағыў бектиң баллары.
Барқулла жетти қоллары.
Қыйсық болсада жоллары,
Хешўақ ҳарып талған емес,

деп жәмийеттік өмірди түсиниўи, оның, бириншиден реаллық турмысты дурыс таныўы, дурыс көрип алыўы менен баҳалы. Екиншиден, Бердақ шайырдың бул шығармасы пүтин бир тарихый дәўирге терең сийасий бағыттағы көз-қарас билдирген шығарма.

Шайыр „Заманда“ қосығында өзи жасап турған дәўирдеги заманласлардың турмыс тәризиниң қыйын болып қалғанлығын, феодаллық жәмийеттік сиясаттың ақыбетлеринен ердің бала-шағасынан, ата-анадан айырылыуға гириптар болып, жылдан-жылға заман терисине айланып баратырғанлығын, сонлықтан да не бир ақыллы азаматлар буған жол аба алмай үлкен руўхый гүйзелислерге түскенлигин сүүретлейди.

Ойласақ бул дунья бипаян екен,
Душпан иси халыққа көп зиян екен,
Байлар қасқыр, түлки, халық-қоян екен.
Қараңғы қаплаған қайғы заманда.- деп
көрсетеди.

Бул жуўабый поэзия емес бул дәўирди шайыр халық көз-қарасы менен қайта-қайта шығарған өз заманы қақында жуўмағы. Заманның ашшы қақыйқатлығын жырлау менен шайыр халыққа бундай турмыс пенен гүресиў керек деп оптимент рухта шақырық таслауларын да көремиз:

Шаққан аяқ басып хызмет етпесең,
Күнлер көриў қыйын болды,
Азаматлар аяғынды шаққан бас,
Шаққанлап баспасаң көзден ағар жас.

Бердақ шайырдың заман характерин жуўмақтастырыуша ойлары „Билмедим“, „Пана бер“, „Көзим“, „Болмады“, „Айралық“, „Екен“, „Көринди“, „Ақыбет“, „Дәўран“ шығармаларында да бир нешше мәртебе тәкирарланған. Бердақ шайырдың барлық дөретиўшилиги мудамы халық данышпанлық пикирлер менен азықланған поэзия. Бердақтың дуньяға көз-қарасында жасап атырған жәмийетти жақсылау ушын адамларды жақсы минез-құлыққа тәрбиялау лазым деген ағартыўшылық пикирлери орын алған. Бердақ жоллардың ақыл-парасатын раўажландырыуға үлкен дыққат береді. Оның түсинигинше адам ақыл менен ғана турмыстан дурыс жол таңлайды,

жақсы болып жасайды. Сондай-ақ, шайыр илим ийелеген адамларды көкке көтереди. Усындай түсиниклерін баянлап „Әрманың не“ қосығында:

Өз ұақтында ойнап күлсең,
Илим қабын мойнына илсең,
Таұсылмастай билим билсең,
Алымлықтан арманың не? - деп жазады.

Адамды ийман-инсап, илим-билим, ақыл-нәсият жоллары менен тәрбиялау тутас жәмийетті усы жоллар менен рауажландыру әйемгі заманлардан берлі киятырған, түрлі дәуір сынақтарынан өткен дәстүрлі жоллардан. Бердақтың „Қашан рахатлана-дурсаң“ қосығындағы „Мийнетсиз дунья иследе, жанды отқа саладурсаң“, „Талап излеп тап дуньяны, Сүттен ақдур билсең аны“, „пейлің кетіп нәпсінди ашпа, Малым бар деп асып-таспа“, „Ишпей-жемей малды жыйнап, „Қашан рахатлана-дурсаң?“ деген нәсиятларында шайыр мийнеттің рәхетін көріуге, бұл дуньяның ырысқы несийбесін, ләззетін татыуға шақырады:

„Мийнет пенен жанды қыйнап,
Көрмей бір күн қонақ сыйлап,
Ишпей-жемей малды жыйнап,
Қашан рахатланадурсаң?

Бердақ нәсиятларында мийнет пенен табылған малды нәпсқаулық етпей, ақылға ұғрас малды нәписқаулық етпей пайдаланыуды, ғәріп қәсерге қайыр-сақауат етиуді мәсләхәт етеді. Уллы шайырларымыздың түсинигі бойынша жәмийет ізбе-із рауажланып барыуы керек, алдыңғы әуладлар өзлерінің турмыс тәжірейбесін, руұхый байлығын кейінгі әуладларға өткеріп барыу тийис. Бердақтың „Балам“, „Билгейсиз“ қосық-лары усы шәртлер менен талаптарды сәулендиреди. Бұл қосықтарда өмірден, жәмийеттен енді ғана өз орнын излеп жүрген, турмысқа енді қадам қойып атырған жасларға ақыл нәсият, мәсләхәт, жол-жоба бериледи:

Ерме тағы шуғыл сөзге,
Жаманнан қаш жастан балам,

Маңлайыңнан ағызып тер,
Жақсы жаманды сынап көр.

Жақсы адамның кейніне ер,
Сонда жолың болар балам.

Усы „Балам“ қосығында жас азаматтың адамгершилик қәсийетлери, өмірдегі орны, жәмийетте өзін тутыу, жүрис-турыс қаделери бериледи: сөзді тийисли жерінде айтыу, орынсыз сөйлемей, („Ретінде сөйле, балам“), мал-мүлкінді тирек етип халық ишінде өзінді жоқары тутпау, тәкаббыр болмау, керисінше кишипейил болыу (Малым бар деп асып-таспа) „Өзің бултыйып болма шер, Әлпайым болғыл балам“), мийрим-шәпәтлі, қайыр сақауатлы, инсаплы болыу („Жетим жесирге қолынды бер“) ғ.т.б.

Бұлардан басқа да шайырдың „Көринді“, „Заманда“, „Халық үшін“, „Жақсы-рақ“, „Қарамас“ тағы басқа қосықтарында ұсындай дидактикалық пикирлер көркем етип беріледі.

Бердақтың бай әдеби мийрасының неше әлұан қырлары менен сырлары. Оның идеялық көркемдік өзгешеліктері, жәмийеттік саясий көз-қарастары, оның философиялық пикирлері, тарихый шығармаларының көркем тили, стилдік өзгешеліктері, қосық құрылысы хәм басқада мәселелер өз алдына арнаұлы изертлеулер дөретиұди талап етеди.

Шайыр дөретиұшилигиниң өзгешеліктері оның дуньяға көз-қарасты хәм турмысты сұұретлеу ұсылы ол өмир сүрген заманындағы, жәмийеттік, тарихый жағдайларға байланысты болатуғынлығы белгилі. Шайыр өзи сұұретлемекши болған ұқыяны яки айырым адам образын, затты оқыұшыға айқын, жанлы түрде көрсетиұ ұшын тилдеги хәр қыйлы сұұретлеу құралларын яғный эпитет, теңеу, метофора хәм басқаларды қолланады.

Бердақтың шығармаларында эпитетлер анағұрлым дәрежедеги орын ийелейтуғынлығын көреміз. Мысалы: залымлардың өзине жәбирлеу-зулығын айта келип:

„Сондай болса да жұмыр бас,

Жарылмады бул қара тас - дейди.

Бунда „жұмыр“ деген сөз эпитет. Тағы да бул түрде халықтың „Тас жарылса да, бас жарылмайды“ деген нақылын күтә орынлы қолланған.

„Кеуіл деген - қызыл гүл,

Сөйлесе сайрар қызыл тил.

„Жабыннан қара күнлерім“

Бул келтирилген үзінділердеги „қара“, „қызыл“ деген сөзлер турақты эпитеттер. Бирақта Бердақтың шығармаларында эпитетке қарағанда теңеулер менен метфоралар анағұрлым көп ұшырасады. Бердақтың шығармаларында теңеулер „дай-дей“, „тай-тей“ жалғаұлары арқалы хәм „яңлы“, „қусап“, „мегзер“, „киби“ деген сөзлер арқалы жасалады. Мысалы:

„Жигит болсаң арысландай туұылған,

Хызмет еткіл удайына халық ұшын.

„Лашын киби көкке ұшып“

Бердақтың шығармаларында, әсиресе, метфоралар көп қолланылады. Метфора дегениміз алмастыру мәнисінде қолланылатуғын сөзлер. Метфора бир нәрсени сыртқы яки ишки ұқсастығына қарап екінши нәрсеге бара-бар қойыу, ямаса бир нәрсениң орнына екінши нәрсени алмастырып қойып сұұретлеу. Мәселен, „Арыслан еди Ерназар бий“ дегенде Ерназар бийди арысланға бара-бар қояды. Бул жерде „арыслан еди“ сөзлері метфора. Бердақта метфоралар көбинесе „еди“, „болдым“ хәм басқада қосымша сөзлер менен жасалады.

Бердақта биз мынадай метфораларды көреміз.

„Жигиттік деген нар екен,

Ғаррылық деген жар екен.“

„Алтын хәрбир айтқан сөзим,
Сөзим емес - олдур өзим“.

Бердақтың юмор хәм сатаиралық шығармаларында ирония менен сарказм көп ушырайды. Ирония дегенимиз мысқыл, ермек „астарлы сөз“. Бунда сөздің сыртқы құрылысы бир нәрсени яки бир адамды мақтап отырса да, ишкі мазмұны бойынша хаслында ол нәрсени мысқыл, ермек етип мақсаралап отырса буны - ирония деймиз. Мысалы, Бердақ „Сықмар екен“ деген қосығында Әлимбай деген сықмар байдың тойға шақырған қонақларға тамақ бермей аш қойғанлығын мысқыллап, ермек етип, мақсаралап былай дейди:

„Зийнети соннындай артты,
Қонақларын дым жарытты,
Он бес ара табақ тартты,
Несибе сол болған екен“.

Мине бундай етип сүўретлеў ирония болады. Сарказм иронияның жоқары түри. Бунның да тийкарғы мәніси турмыстағы хәдийселердің жаман, жеркенишли жақларын масқаралаў, күлиў. Бирақта ирония менен сарказмның айырмасы - егер иронияда сөздің сыртқы құрылысы ашық түрде кескин болмастан, мақтаған сыяқлы болып, бүркелген „астарлы сөз“ болып келетуғын болса, сарказм бир нәрсени ашықтан-ашық масқаралайды. Сарказм иронияға қарағанда өткир ашшы тил менен бериледи. Мысалы, Бердақтың бир байды масқаралап жазған сатиралық қосығында:

„Мурның пушық, көзин соқыр,
Доңызлардай етер пыр-пыр,
Қалқандай боп құлағың тур,
Келбетинди билесең бе?“

Бердақтың шығармаларындағы сарказмының үлгилери усындай көринислери менен белгили.

Бердақтың қосықларының құрылысы силавикалық қосық құрылысына жатады. Бул система қосық қатарлаырындағы буўын санының бирдей болыўына тийкарланады. Бундай қосық құрылысының белгиси - уйқас хәм қосық ырғақларының буўнақларға бөлиниўи болып табылады. Буўын пәтлери: даўыс толқынлары тең, бирдей болып келеди, ал үлкен пәт қатардың ең ақырында болады. Бердақтың қосықларының көпшилиги дерлик 8 буўынлы, 4 қатарлы қосық, 7-8 буўынлы терме толғаў түриндеги хәм 11 буўынлы 4 қатарлы аааб, аабв хәм еркин түрдеги уйқас абвг болып келеди. Бир нешше мысаллар келтирейик. 8 буўынлы 4 қатарлы қосыққа мысал: „Қәлем услап сөзлер жаздым.

Тәсим етиң жүдеп аздым,
Мыңнан емес жүзден оздым,
Айтарым көп тыңда мени“

7-8 буўынлы терме-толғаў түриндеги қосыққа мысал:
Ақылсыз туўған Айдос бий,
Еки ердиқ геллесин,
Бир қоржынға салады,

Беккем етип қоржынды,
Бөктергенге таңады,
Шайтын жайлап ишледі,
Айырылдым деп инимнен,
Айдос естен танады.

11 буынлы 4 қатарлы қосыққа мысал:

„Ақ буыдайы турып сулы сепкеннен,
Таза салы турып, шигин еккенен,
Жөнсиз қырық күн қайғы ұайым шеккенен,
Ден саулықта бир күн шадлық жақсырақ“.

Қарақалпақ поэзиясының сондай-аң, Бердақтың қосықтарының бир өзгешелиги - 4 қатарлы қосықтың әдетте дәслепки үш қатары бири менен бири уйқасып келеди де, төртінши қатары келеси куплетлердің соңғы қатары менен турақлы түрде уйқасып отырады.

Бердақтың қосықтарының тағы бир өзгешелиги - шайыр, әдетте шығарманың кейнінде сол шығармадан белгили жуумақ шығарып, оның тийкарғы идеясын ашып береді. Соның менен биге көпшилик шығармаларында автор өзинің атын атап көрсетеді, гейпара шығармаларында оның қай жылы жазылғанын көрсетеді.

Бердақтың гейпара шығарамалры („Айдос бий“) дәстанлар жырының үлгиси терме-толғау түрінде жазылған.

Толғау дегенимиз 7-8 буынлы еркин уйқаслы қосық. Толғау уйқаслықтары белгили қатар санына бағынбайды, ал әдетте уйқасатуғын қатарларының саны белгили мағана беретуғын қосық бөлегинің көлеми менен белгиленеді.

Бердақ өзинің көп қосықтарының кейнінде:

„Бердимурат ҳақтың күш,
Сахрада өскен бүлбили“

ямаса гейде „Сахрада сайраған сары бүлбили“ деп жазады.

Бердақ өзін сахрада өскен бүлбилге салыстырып сүүретлегенде өзинің шайырлығын, журттан озған шешенлигин билдирмекши болған. Бирақта заманның тарлығынан сайрай алмай өткен шайыр өзін „бийуақ сайраған бүлбилдей болдым“, - дейди.

ЭПИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫ

Бердақ шайырдың дөретиўшилиги XIX әсирде жасаған қарақалпақ халқының көркемлик энциклопедиясы болды. Өйткени, оның өз заманындағы жәмийетлик өмирдің ҳәмме тәрәпин сөз еткен әжайып лирикаларындағы, арнаўлы түрде жазып қалдырылған халық шежиресиндеги, тарийхый ҳәм басқа да дәстанлары бизиң ушын баҳасы жоқ тарийхый этнографиялық дерек болатуғынлығы даўсыз.

XIX әсирде жасап әдебий дөретиўшилик жақтан хызмет еткен ҳәр бир шайырдың алдына қойған баслы мақсети фольклорлық дәстүрлерди пухталық пенен үйренип және де раўажландырып, қәлиплесип киятырған жазба әдебияттың тематикасын мийнеткеш халық турмысының реаллық тәрәплерин алыўға бағдарланылды. Бердақтың

әдебиет майданындағы үлкен жаңалығының бири - сөз искусствосының күші менен халық тарихын „Шежире“ син жасады.

Бердақ шайыр дәретіушилигин изертлеуші илимпаз Ә.Пахратдинов Бердақтың эпикалық шығармаларын еки топарға бөлип қарайды.

1. Бердақ шайырдың тарихый документаллық дәретпелери „Шежире“, „Амангелди“, „Айдосбий“, „Ерназарбий“ шығармалары.

2. Тарихый документаллық емес дәстанлық шығармалары „Ақмақ патша“, „Рәушан“, „Еркебай“ дәстанлары.

Биринши топардағы яғный дәстанлық шығармаларда қарақалпақ халқының тарихы („Шежире“), Хорезм халықтарының тарихы („Хорезм“), қарақалпақтардың XIX әсирдеги Хийуа ханлығы қарамағына өтиулері („Айдос бий“), халықтың биринши мәртебе өз мәмлекетин дүзиуге урыныулары және де Россия патшалығына өтиу ушын болған гүреслери („Ерназар бий“). Жоқары қарақалпақтар өмиринен тарихый мағлыұматларды („Амангелди“) береді. Ә.Пахратдинов „Бердақ шайырдың дәстанлық шығармаалры“ Нөкис „Қарақалпақстан“ - 1987-ж. 7-бет).

Бердақ шайыр дәретпелериндеги тарихый шығармаларды Н.Даўқараев, О.Кожуров, Қ.Айымбетов, И.Сағыйтов, М.Нурмухаммедов, С.Бассин, Б.Қурбанбаев А.Каримов, А.Муртазаев, О.Бекбаўлиев сыяқты әдебиетші илимпазлар изертледі.

Бердақ шайырдың „Шежире“ си - бул қосық пенен баянланған тарихый жылнама. Бул жерде Бердақ хәм шайыр хәм тарихышы.

Бул шығарма - қысқаша эпикалық тарихый жылнама, руулардың, қәўимлердин, Орта Азия халықтарының, олардың келип шығыуы хаққында жазба дереклер, аўызша аңызлар тийкарында айтылған әнгиме.

Шығармада тек қарақалпақтардың тарихы хаққында ғана емес, ал өзбек, түркмен, қазақ халықтарының тарихында тийисли бағалы хәм қызықлы пикирлер айтылған, қытай, монгол, иран халықтарының тарихы бойынша да бирқатар мағлыұматлар сақланған.

Көлеми онша үлкен емес „Амангелди“ дәстанында Бердақ қарақалпақтардың үлкен бөлеги Түркистанда, Сырдарьяның аяғында жасаған ўақғыттығы Қарақалпақ-Қоқанд қатнастарының бир қатар фактлерине (XVI-XVIII әсирлер) узақ тарихый ўақыяларға дыққат аўдарады. Шығармада Сырдарьяның аяғына жайласқан Түркистан қарақалпақтарының басшысы Асанның қарақалпақ қызларын сарайға жыйнаў хаққындағы Қоқанд ханының буйрығына бағынбағанлығы айтылады. Асаның буйрықтан ўзил-кесил бас тартыуы бәслесиўи оның өлиimine алып келеди де оны дарға асады. Батыр жигит Амангелди Асанның қанын алыў ушын Қоқанд ханының геллесин алады. Буннан кейин шайыр Амангелдиниң батырлықтарын тәрийплейди. Бердақтың идеясы түсиники. Бердақ шайыр буның менен шекленбей, өз заманластарына қарата:

Амангелдидей болмаға,
Барып ханның қан алмаға,
Гелле кесип жан алмаға,
Қай бириннің шамаң келди?

Бул тек шайыр тәрәпинен берилген жай сораў емес, ал бул өз заманластарынан талабыда. Бердақ өз халқы тарихының қахарманлық бетлерин қалай жаңғыртса да өткендегі бул халық батырларын өз заманластарына үлгі етип қояды.

Бердақ шайырдың қарақалпақ халқының 1855-1856-жылдардағы Хийўа ханлығына қарсы көтерілисинің басшысы Ерназар алакөзге арналған „Ерназар бий“ атлы эпикалық шығармасы бар.

Бердақтың бул шығармасы көтерілистің келип шығуын баян етеді хәм Ерназардың жеке қахарманлық хәрекетлерин анық көрсетеді. Шайырды идеял халық қахарманы қызықтырған. Сонлықтан, Бердақ өз дәуирине сондай зәрүр болған қахарманлықтың түсиникли идеясын избе-из айтыўдан бас тартпаған, усылай сүўретлеў керек деп ойлаған. Шайыр Ерназарды „Қарақалпақ халқының ағасы“ деп атаўдың, оның хәтте ханнан бийлигин бериўди сорағандағы мўнаймаўына хәм бас иийўине таң қалады:

„Қарақалпақ тилегинде,

Тилетпеди Ерназар бий“.

Шайыр көтерілистің ең соңғы күнлеринде де берилмеген Ерназардың турақлылығына хәм мәртлигин төмендегіше сүўретлейди:

Мени ҳеш ким тилемесин,

Жалынып сорап жүрмесин,

Мен өлгенде жыламасын,-

Деди арыслан Ерназар бий.

Қулласы Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалында Хорезм тарихын гәп еткен, қарақалпақ шежиреси жазылған жоқары қарақалпақлар өмиринен эпизод жырланған, Айдос бий, Ерназар бий усаған ел, ел сардарларының ислерин адамларға үлгі еткен, ақмақ патшаларды әшкаралаған, феодаллық жәмийеттиң өмириниң таўсылғанлығын көрсеткен үлкен дәретиўшилиқ тарихқа ийе боламыз.

Пайдаланылған әдебиетлар:

1. Сағитов И.Т. „Сахра бұлбили“. Қарақалпақ халқының уллы демократ шайыры Бердақтың өмири хәм творчествосы ҳаққында монография. „Қарақалпақстан“ баспасы. Нөкис. 1974
2. Пахратдинов Ә. „Бердақ шайыр творчествосының жыйналыў, басып шығарылыў хәм изертлениў тарихынан“. Нөкис. „Қарақалпақстан“ 1990.
3. Пахратдинов Ә. „Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары“ Нөкис. „Қарақалпақстан“ 1987.
4. Коллектив „Бердақ ҳаққында сөз“ Әдебий критикалық мақалалар, арнаўлар. Нөкис. „Қарақалпақстан“- 1987.
5. Әлеўов Ө. „Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлипlesiўи хәм раўажланыўы“. Нөкис „Билим“ - 1993-ж.
6. Жәримбетов Қ. „Бердақтың нәсиятлары-бизиң руўхый ғәзийнемиз“. Нөкис-1998.

ӨТЕШ АЛШЫНБАЙ УЛЫ

1. Өтеш Алшынбай улының өмирі хәм дөретиушилиги.
2. Шайыр жасаған дәуірдеги сиясий-жәмийетлик, мәдений турмыс шығармаларының идеялық-тематикалық өзгешеликлери.
3. Шайырдың „Бердақ бақсығы жууап“ хәм „Өтти дуньядан“ шығармасында образлардың жасалыуы.
4. Шайырдың әжиуа мазмунындағы қосықлары.

Қарақалпақ поэзиясының қәлиплесиуине хәм раўажланыуына , жалпы қарақалпақ халқының сана сезиминиң, руўхый өмириниң өсиуине белгили дәрежеде үлес қосқан шайырлардың бири Өтеш Алшынбай улы болып есапланады.

Өтеш Алшынбай улы - XVIII әирдеги классик шайыр Жийен жыраўдың шаўлығы хәм XIX әсирде өмир сүрген шайырлар Күнхожа, Әжинияз, Бердақ пенен заманлас болған тулға. Өтештиң дөретпелериндеги тийкарғы бағдар өз дәуириниң алдынгы идеяларын сүўретлеў, шынлық турмысты көркем баянлаў.

Өтеш өзиниң шығармалары арқалы өзи жасаған дәуирдиң жәмийетлик турмысын әпиўайы тилде реал сүўретлеп берди. Ол өзиниң барлық өмирин хәм дөретпелерин мийнеткеш халық массасы менен, олардың тилек әрманлары менен тығыз байланыстырды. Өтеш шайырдың өзи жазып қалдырған қол жазбас ямаса сол дәуірде биреў тәрәпинен көширилип алынған нұсқасы, сондай ақ, оның өмирі бойынша өзи жазған дереклер бизге келип жеткен жоқ. Өтештиң өмирі ҳаққындағы мағлыұматлар әдебий экспедициялар ўақтында халық аўзынан жазып алынған материаллар хәм шайырдың өз шығармаларындағы өзи жөнинде айтқан базы бир қатарларынан ғана белгили.

Өтештиң туўылған хәм қайтыс болған жылы жөнинде усы уақытқа шекем еки түрли жазылып жүрген мағлыұматларды ушыртамыз Мәселен, Н Даўқаревтың „Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери“ атлы мийнетиде Мойнақ районының Қазақдарья аўылында жасаўшы Есимбет деген ғаррының (бул ғарры 1848-жылы өлген) мағлыұматы тийкарға алынып, Өтеш 1788-жылы туўылып 1875-жылы қайтыс болған деп жазылған. Ал „Қарақалпақ әдебияты“ китабының 9-класслар ушын арналған сабақлығында болса, Өтеш 1828-жылы туўылып, 1902-жылы қайтыс болған деп көрсетилген хәм буны соңғы изертлеў материаллары менен шайырдың өз творчествосына сүйенип айтылды делинген.

Өтеш Алшынбай улы 1828-жылы туўылып, 1902-жылы қайтыс болған деген мағлыұмат дурыслыққа келеди.

Өтеш Алшынбай улының творчествосы Қарақалпақ поэзиясында белгили орын ийелейди. XIX әсирде өмир сүрген хәм умытылмас шығармалар дөреткен Бердақ, Күнхожа, Әжинияз сыяқлы Өтеш те өз творчествосын өзи жасаған дәуірдеги үстем классларды ашкарлаўға, пуқара халықтың турмысын жырлаўға арнайды.

Шайырдың бизиң заманымызға келип жеткен шығармалары айтарлықтай көп емес. Бүгинги күнге шекем халық аўзынан жазып алынғаны 30 ға жақын қосығы

менен бир поэмасы ғана белгили. Булардың көлеми 3500 қосық қатарларынан асыңқырайды. Өтештің шығармалары саны бойынша онша көп болмаса да сол бизге мәлім бар шығармаларының өзі де идеялық мазмұны бойынша анағұрлым тәсірлі дөретпелер. Өтеш творчествосындағы „Берадақ бақсыға жууап“, „Өтти дуньядан“, „Көрдим“ хәм „Бес жигит“ сыяқлы қосықтары көлемлі қосықтар қатарына киреди.

Өтеш Алшынбай улының дөретиушилигин жанр бойынша айырғанымызда эпикалық хәм лирикалық шығармалар деп бөліуіге болады. Эпикалық шығармасының қатарына тек „Хайран етти“ поэмасын, ал қалған көпшилик шығармаларын лирикалық қосықтар қатарына жатқызамыз. Шайырдың дөретпелерінде тарихый уақыяларды сөз ететуғын шығармалар белгили орынды ийелейди. Бундай шығармаларының қатарына „Көрдим“. „Бердақ бақсыға жууап“, „Өтти дуньядан“ сыяқлы көлемлі қосықтарын жатқарамыз. Буларда Өтеш жасаған дәуірдегі қарақалпақ халқының тарихын, жәмийетлик турмысын айқын сүүретлейди. Шайырдың дөретиушилигинде юмор-сатира да әдәуір орын тутады. Бул жағынан ол сатирик шайыр сыпатында да танылады. „Шерменде“, „Нуратдийн“, „Қәдир молла“, „Яңлыды“, „Шошқа“, „Изимбет“, „Не қылдың“ сыяқлы қосықтары сатира түрінде болса, және бир қатар шығармаларында сатира элеманлери ашық сезилип турады. Шайыр дөретиушилигинде қарақалпақ хаял-қызларының турмысы да сөз етиледі. Бул темада шайыр өзинің жәмийетлик көз-қарасларын айқын сәўлендиргенин көреміз. Оның „Гүлзийба“, „Қызлар“, қосықтары хәм „Хайран етти“ поэмасы хаял-қызлар темасына арналған.

В.Г.Белинскийдің „Шайырға мазмұнды оның халқының турмысы береді“ дегениндей Өтеш Алшынбай улының да барлық шығармалары хәм өмири қарақалпақ халқының XIX әсирдегі сийясий-жәмийетлик хәм мәдений турмысы менен тиккелей байланысly.

XIX әсирдегі қарақалпақ халқының тарихы сол дәуірге арналып жазылған гейпара мийнетлерде, атап айтқанда С.Камаловтың „Қарақалпақлардың XIX әсирдегі Хийуа ханларына қарсы халық азатлық гүреслери“ деген мийнетинде, П.П.Ивановтың „Қарақалпақлар хаққында жаңа мағлыұматлар“ хәм Қарақалпақ тарихының очерклери деген мийнетинде, Т.А.Жданконың „Қарақалпақлардың тарихый-этнографиясының очерклери“ деген жумысында хәм булардан басқа да түрли мийнетлерде айқын сәўленген. Бул жумысымызды биз XIX әсирдегі қарақалпақлардың тарихына тоқтатқанда усы мийнетлерге сүйенип. Өтештің дөретиушилигине тәсир еткен жағдайларға қысқаша шолыу жасаймыз. Өтеш Алшынбай улының поэзиясында XIX әсирдегі үстемлик етиуши топарлар кескин сынға алынады:

Муртын таулап қырландырып шыйырып,
Анаў-мынаў келсе мурнын жыйырып,
Билсе-де билмесе де ийман үйирип,
Аўыр салтанатлар қазыда болар.

Мал басына закат бермей жыйнаған,

Қойшылардың хақын бермей қыйнаған,
Бәрхәма қаслығын елге ойлаған,
Иймансыз бузықлық байларда болар. („Болар“)

Өтеш шайыр XIX әсирдегі тарихый уақыяларды басынан кешірген. Сонлықтан Хийуа ханы тәрәпинен езилип атырған мийнеткеш халықтың ауыр турмысына қыйналады. Шайыр усы дәуірдің картинасын өз творчествосында ашық сәулелендірді.

Өтеш Алшынбай улының дәретиушилигинің тийкарғы идеялық-тематикалық бағдарларының бири - өз халқына деген шексиз сүйиушилик, патриотизм хәм адамзатты хұрметлеу-гуманизм болып табылады. Шайыр өз заманының шынлығын, мийнеткеш халықтың ауыр турмысын, халық массасының аяўсыз езилиуін, ҳаял-қызлар теңлигин әдеуір дәрежеде тәсирли сүүретлегениниң гуўасы боламыз.

Өтеш қарақалпақ әдебиятын тематикалық жақтан байытты, образлар дуньясының кеңейиуине үлес қосты. Ол қарақалпақ классик шайырларының көркем образын дәретиуди арнаўлы тема етип алып, биринши болып Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ образларын көркем сәулелендірді. Шайыр Жийен жыраўдың сыртқа пишимин ишки дуньясына сайма-сай етип, оны тилге шешен, сөзге бай, сөзи халыққа үлги болған, халық тәғдири туўралы көп ойлаған, халық ғамы ушын душпан менен, хәттеки патшалар менен де, қайтпай қарсыласқан, сөзи менен досларды күлдирип, душпанды „қул“ еткен, „Алпамыс“, „Қоблан“, „Едиге“ дәстанларын көп өзгерислер менен жырлаған, „Орманбет бий“ нәсийхатын бизиң дәуиримизге жеткерген, Хорезм, Түркистанды аралап,қобыз да, дуўтарда шертип, шайырлық пенен қоса бақсылық жыраўшылықты да теңдей атқарған ишки дуньясы бай, қурамалы характердеги адам етип сүүретленген.

Мәселен: „Өтти дуньядан“ қосығында:

„Жийен, Бердақ, Күнхожа хәм Әжинияз,
Солардың тәрийпин Өтеш сен бир жаз,
Дуньяда өмирди булар сүрди аз,
Әрман менен мен де өтермен дуньядан“, - деп көресетеди.

Өтеш Күнхожаның әдебиат тарийхындағы тутқан орны хаққында:

„Шайыршыққа жүдә сөзлери тәлим,
Заманның рәуишин сөйлемес қалып,
Мақтумқулы-Мағриптен үлгилер алып,
Лақабы Күнхожа өтти дуньядан“, -

деп терең хәм хәр тәрәплеме мәни береді. Өтештиң „Өтти дуньядан“ шығармасының Әжиниязға арналған бөлиминде хәр қатарынан Әжинияздың өмириниң ямаса шайыршылық талантының белгили бир тәрәпи ашылып отырады. Ал „Өзи талып илим алған ер жигит еди“ деген қатардан Әжинияздың тек шайыр емес өз заманының атақлы оқыу орнын питкерген, билимли, соның менен қатар күтә кең пейил адамгершиликли ер жигит екенлигине көзимиз жетеди.

Мәселен: Отырған жеринде улама толды,
Қазақ, қарақалпақта мереке қылды,
Өзбекке хәм бирдей өтти дуньядан, - деп сүүретлейді.

Басқа қарақалпақ шайырларына қарағанда Бердаққа Өтеш көбірек қосық арнаған. Оның „Бердақ бақсыға жуып“ хәм „Өтти дуньядан“ атлы шығармаларының Бердаққа арналған бөлімінде Бердақтың өлмес образлары дөретілген:

Бердақ еди шайырлардың данасы,
Сөзине ийилер адам баласы,
Бердақ деп қуғанар халықтың арасы.
Ол да қосық айтып өтти дуньядан“.

„Өтти дуньядан“ шығармасының Бердаққа арналған бөлімінің отыз шуымағы Бердақтың әдебиеттегі, жәмийеттегі тұтқан орнын басқалардың, халықтың көз-қарасынан анықлауға арналған. Өтеш шығармаларында Бердақтың биринши мәрте әжайып образы дөретілген хәм ол елге шекем актуаллығын жоғалтқан жоқ. Өтеш-сатирик шайыр. Сатира дегенимиз - көркем шығарманың хәр түрлі формаларында жәмийеттегі хәм адам өмиріндегі унамсыз құбылыстар, унамсыз хәрекетлер үстинен күліу хәм оларды әшкаралау болып табылады.

Өтеш шайыр фольклорлық шығармалардағы хәм қарақалпақ классик әдебиатының ўәкиллери қолланатуғын унамсыз құбылыстарды әшкаралаушы өткир сатиралық усыллардан үйренеди хәм оны раўажландырды. Шайырдың „Шошқа“, „Изимбет“, „Нуратдин“, „Шерменде“, „Қәдир молла“ хәм усы сыяқлы қосықлары езиуши топарлардың жаўызлығын әшкара етиўге арналған сатиралық шығармалары.

Эпикалық шығармаларында көрсетилетуғын демократиялық, халықшыллық идеялар бүгинги күни де өз әхмийетине ийе. Көркемликтің ең баслы талаплары - пикирдің анықлығын-әпиўайылығы, ықшамлық, қысқа формалары арқалы терең мазмун бериў Өтеш творчествосында да тән қәсийет екенлиг айқын көриўге болады. Шайырдың қайсы қосығын алып қарасақ та оның сўўретлейтуғын объектлери бойынша да, сўўретлеу усыллары хәм тили бойынша да халыққа жақын хәм әпиўайы.

Пайдаланылған әдебиетлар:

1. А.Каримов. Өтеш шайырдың өмири хәм творчествосы. ҚҚ-стан.баспасы.Н.1984.
2. А.Пирназаров Қарақалпақ әдебиаты бойынша гейпара ойлар. Н., ҚҚ-стан. баспасы. 1991.

САРЫБАЙ ШАЙЫР

1. Сарыбай шайыр ҳаққында мағлыўмат

2. Тымсал жанры оның Сарыбай шайыр творчествосында IX әсир қарақалпақ әдебиятында раўажланыуы
3. Сарыбай творчествосында айтыс жанры
4. Сарыбай шайырдың шығармаларында өмір шынлығы реалисттик пенен сүүретлеу ұсыллары, көркемлиги.

Сарыбай шайыр XIX әсирдің екінші ярымында жасап өмір сүрген белгили тымсалшы хәм айтыс жанрын раўажландырған талантлы сөз зергери болып табылады. Ол қарақалпақ әдебиятына бириншилерден болып тымсал жанрын алып кирген шайыр. XIX әсирде тымсал жанры улыўма басқа халықлар әдебиятында бир қанша дәрежеде раўажланды. Мәселен орыс әдебиятында Езов, Крыловтың тымсаллары турмыс шынлығын сүүретлеудің айқын мысалын берди. Сарыбай шайырда да усындай турмыс шынлығын сүүретлеудің өзгешеликлерин излениу тийкарында пайда болған болыу мүмкин. Мүмкин ол Крыловтың тымсалларын оқыған болыуы да итимал. Себеби XIX әсирдің екінші ярымында қарақалпақ әдебиятына пүткил шығыс хәм батыс әдебиятының ең жақсы шығармалары толығы менен жетип келиуе мүмкин-шиликлер тууылған еди. Бул дәуирде қарақалпақ әдебияты ҳәр тәреплеме раўажлана баслады. Соның ушын да Сарыбай шайыр өзинің творчествосында тымсал жанрын раўажландырыуға айырқша кеуил бөлген. Ал айтыс жанры айырқша раўажланған әдебиятта ғана жүзеге келетуғын кубылыс. Усы бағдарда Сарыбай шайыр творчествосында бул еки нәрсе тымсал данры менен айтыс бирге раўажланды. Яғный айтыс жанрында Сарыбай шайыр тымсаллап бериу, сүүретлеу ұсылларын жетилистирди.

Сарыбай шайыр ҳаққында биринши рет Н.Дәўқараев изертлеу жазды. Бунда шайырдың „Қурысын жасым қурысын“, „Айтарман“, „Жарғанат пенен айтысыу“, „Шымшық пенен айтысыу“ шығармалары илимий бағдарда таллау исленеди. Н.Дәўқараев Сарыбай шайырдың тууылған хәм қайтыс болған жылларын анықлай алмаған. Оны „XIX әсирдің екінші ярымында өмір сүрген шайыр“ деп жазады. Изертлеуши алым шайырдың өзине тән өзгешелигин былай анықлайды: „Сарыбайдың творчествосының басқа шайырлардан өзгешелиги, ол қосықты саўал-жуўап, мысал-басня формасында жазған“ деп белгилейди. Сарыбайдың ҳәзир бизге белгили жети ғана қосығы бар. Булар „Халық шайырлары“ топламына кирген. Оның қосықларын биринши рет жыйнаўшылар С.Маўленов, Ш.Хожаниязовлар болды. Алым Н.Жапаков өзинің шығармаларының еки томлығы мийнетинде /Нөким-1979, 187-188-бетлер/ Сарыбай шайырды 1830-жылы тууылып, 1898-жылы қайтыс болған деп жазады. Усы бағдарда шайыр өмір баяны ҳаққында, ол жасаған дәуир ҳаққында пикир айта отырып, шайыр шығармалырын таллау жасап оның өзгешелигин былай анықлайды. „Сарыбай шайыр творчествосының характерли жағы, ол тымсалшы хәм усы жанрды қарақалпақ әдебиятында қәлиплестирген. Оның усы тымсал қосықларының тематикасы хәм идеясы халық турмысын шынлық пенен сәўлелендириуе арналған. Ол тымсал шығармаларында өз дәуириндеги халық көпшилигиниң турмысын, мийнеткеш халықтың үстем топарлары тәрепинен қатты езилиулерин сәўлелендириу менен бирликте үлкен социал жәмийетлик мәселени қозғайды.

Сарыбай шайыр Тахтакөпир районы территориясында жасаған. Шайыр жарлы турмыста күн кеширген. Шайырдың „Қурысын жасым қурысын“ қосығында оның жасау жағдайлары, турмыс тиришилигі қаққында біраз мағлыұматлар бериледи.

„Еки кем жетписке келдим,
Қурысын жасым қурысын,
Шығып дүньяға не көрдим,
Қурысын жасым қурысын.

Теңселген жорға минбедим,
Жайнатып кийим киймедим,
Жоқлықтан басқа көрмедим,
Қурысын жасым, қурысын“.

Шайырдың өмири, турмысы қыйын жағдайларда, жетпесинликте өтеди. Ол жаслайынан турмыстың ашшы қыйыншылықтарын, аш-әптадалықты, кемтарлықты, зулымлық-зомбылықтарды көрип өскен. Булар қаққында Гүлмурат шайырдың „Сарыбай шайыр менен айтыс“ шығармасында да көп мағлыұматлар берілген. Гүлмурат шайыр бул шығармада тийкарынан турмыс шынлығын жазады. Сарыбай шайырдың өмир-өмиринше мұдамы жарлы турмыста жасағанлығы, ата-анасының да аш-әптадалықта жасағанлығы көркем образлы қатарлар арқалы сүүретлеп береді.

„Айқын бозға егин ексе питпеген,
Бул дүньяда бир жақтылық көрмеген,
Сарыбай жартыұмаш әкең бар еди,
Жаман тоны дизенине жетпеген.
Бул дүньяда бир ағармай кесеңиз,
Бұрын ұақта сондай еди пешеңиз.
Ийтлер тартып көйлегиниң етегин,
Айран сорап жүрер еди шешеңиз.
Қыстың күни жердің жүзи қар еди,
Еки адам сыймастай өзи тар еди,
Үстине жығылған және тутыұсыз,
Әкеңиздің жаман қосы бар еди“.

Сарыбай шайыр ұсындай жарлы турмыста жасаса да өзиниң әдебиятқа болған қызығыұшылығын тоқтатпаған, билим алыуға инта қойып, аұыллық мектепте арабша оқып сауатын ашады. Ұсы бағдарда ол Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ хәм Өтеш шығармаларын, халықлық дәстанларды оқыйды. Өзиниң сүүретлеу ұсылларын жетилистириуде, тема таңлауда, тымсал хәм айтыс жанрларын ийелеуде ол улыұма халық әдебиятларынан тәсирленген. Бул бағдардағы оның излениушилик дәреклері өз алдына изертлеуді талап етеди.

Сарыбай шайыр өзиниң барлық шығармаларында халық турмысын шынлық пенен сүүретлеуге айырықша итибар берди. Мысалы, „Гүлмурат пенен айтыс“, „Қостарсыз жаман“, „Қызыл өгизим“ қосықтарында шайыр турмыстың қыйыншылықлы көринислерин адам тәғдириндеги айырым жағдайлар менен салыстырып сүүретлеп береді. „Гүлмурат пенен айтыс“ қосығында шайыр тек адамға мин тағыу,

оның жаман жағын айтыу ғана емес, ал бұнда үлкен турмыстық мәселеге кеңіл аударды, Гүлмураттың жарлылық турмыста жасап қыйналып атырғанлығы, бұның ұлыма халықтық ауыр мүсйбетлер менен тығыз байланыслығы айырықша сұўретленеди. Бұл қосықта да шайыр тек айтысуы ғана емес, ал Гүлмурат шайыр арқалы тымсаллап астарлы мәниде халықтық турмыс шынлығын ортаға салады. Шайырдың қайсы бир қосығын алып қарасаң да онда турмыс ҳаққында үлкен ой-пикир сәўлеленеди. Мысалы „Қостарсыз жаман“ қосығында шайыр өзиниң өмиринен бир эпизодты, тәғдирдиң қыйын трагедиялы тәреплерин сұўретлеу арқалы турмыс ҳаққында терең философиялық жуўмақ шығарады. Хәр бир адам өз теңи, қостары менен, қосылғаны менен мәңги бирге болуы тыныш, татыу жасауы үлкен бахыт екенлиги, жары жолға барғанда атың өлмесин, жары ортаға барғанда ҳаялың өлмесин деген халықтың даналығы айқын жүзеге шығарылады. Шаңарақтың еки арысының да аман болуын, узақ жасауын, бирликте қуўанышлы өмир кешериуин айырықша уғындырады. Усындай турмыстың қәдирин билиуди алға қояды.

„Бет аузына жағып қазан күйесин,
Бир қудай алған соң қазан ийесин,
Қартайғанда алған ярың өлмесин,
Өлсе әрманлықта өмириң өтер“.

Сарыбай шайыр „Қызыл өгизим“ қосығында тымсал жанрын шебер қолланыу арқалы дийхан образын жасаған. Шайыр қызыл өгиз мысалында мийнеткеш дийханның тынымсыз ислерин, баҳаланбай атырған ҳадал мийнетлерин ислерин береди. Бұл қосық арқалы сол дәуир картинасы көз алдымызға келеди.

Жасыңнан ағашқа йй болды желкен,
Қулағың қалқандай, салбырап ҳаўкен,
Турбатыңа көз жиберип қарасам,
Таў тайлақ, пиллерге усайды көркін.
Тисинди қайрайсаң аларып көзин,
Арбаны аударып гәде кетесең.

Сарыбай шайырдың творчествосында айтыс жанры тымсал жанрын көркем шеберликте раўажландыруы менен белгиленеди. Тымсал қосықларында қарақалпақ ауыз әдебиятындағы ат, қус, затлар ҳәм басқа да ҳайуанлардың адамша сөйлесиуи ҳәрекетлери сыяқлы үлгилерден шеберлик пенен пайдаланған. Усы бағдардағы айтыслық характердеги тымсал шығармаларында Сарыбай үлкен жәмийетлик сиясий ҳәм турмыстық мәселелерди сөз етеди. Буларда өз дәуириниң анық көринислерин, адамлардың жасау жағдайларын айқын сұўретлейди. Сарыбайдың „Шымшық бенен айтыс“ шығармасы тымсаллық формада адам менен шымшықтың айтысуы, дәртлесиуи бағдарында шебер дәретилген. Онда адамлар турмысы ҳаққында белгили бир мазмун, турмыстық идея, дәуир заман келбети ҳаққында еркин пикир жүритиу бар.

Бұл не заман, бұл не пасент,
Сенлерге не болды кесент . . . ?

дейди шайыр хәм шымшықтың алдына риторикалық сораў қойыў арқалы оның шешимин жәмийетлик турмыстан излеп табыўға бағдарлайды. Оған өзи анық жуўап береді.

Етимди шақты сур жылан,
Менде сендей жәбир улан.

Бул сораў менен жуўапта заман хәм социаллық жәмийет астарлы мәниде айтылып оның ақыбети ашық көрсетиледи. Қосықта шайыр „қызыл шақа“ деген сөзлерден образлы пайдаланады, ол арқалы мийнеткеш халықтың аш-жалаңаш келбети, күн-көрис жағдайлары анық түсиндириледи. Шайыр усылай улыўма халықлық гуманист-лик идеяны алға қояды.

Шайырдың „Жарғанат пенен айтысыў“ тымсалы да айтыс формасына қурылған. Бул да терең идеяға үлкен социал мазмунға ийе шығарма болып табылады. Бунда шайыр ел басқарыўшы патша, ханлардың жаўызлығын сүүретлейди. Тымсалда халық аўызындағы әпсаналар, Сулайман патша ҳаққындағы аңыз сөз етилип сол арқалы дәўирдің көринислери, зулымлық алапатлары қатты әшкараланады. Турмыс шынлығы усылай тымсаллық бағдарда шеберлик пенен көз алдымызға елеслейди.

Сарыбай шығармалары жоқары көркемлик пенен жазылған. Ол халық тил байлығынан жүдә шебер пайдаланған. Шайырдың өзине тән стили, тымсал жанрының шебери ретиндегі өзгешелиги берилген. Улыўма Сарыбай шайыр гуманист, терең халықшыл адам сыпатында әдебиат тарийхынан бағалы орын алады.

Пайдаланыатуғын әдебиатлар:

Қарақалпақ әдебиаты тарийхы сабақлығы. Университеттің филология факультети ушын арналған. Нөкис, 1983-жыл.

„Халық шайырлары“ деген топлам. Нөкис, 1982-ж.

Н.Дәўқараев Шығармаларының толық жыйнағы. 3-том. Нөкис, 1979. 182-184-бетлер.

Н.Жапақов, Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиатында реализм мәселеси. Нөкис, 1972-жыл.

ГҮЛМУРАТ ШАЙЫР

Гүлмурат шайыр шығармаларын Н.Дәўқараев өзиниң толық шығармалар жыйнағында Н-1979-жыл, 180-182-бетлерде илимий таллаў жасайды. Бунда Гүлмураттың туўылған, қайтыс болған жыллары ҳаққында айтылмайды. Оның 1940-жылы Төркүлден шыққан „Қарақалпақ халық творчествосы“ деген китапта басылып шыққан „Қайда бараман“, „Жекен сал“, „Қайраўда жалғыз ғаз“ қосықларына таллаў жасайды. Н.Дәўқараев Гүлмураттың „Қайраўда жалғыз ғаз“ шығармасын қарақалпақ поэзиясының ең жақсы үлгиси ретинде қарайды хәм текстти толық өз мийнетинде жибереди. Бул қосық өзиниң терең мазмуны менен, образлылығы менен, көркем-лиги менен көп шығармалардан алда тұрады“ деп жазады. Шайыр бунда биринши мәртебе қарақалпақ поэзиясында астарлы мәни шығаратуғын форманы қолланады.

Бул шығарманың терең социал мәнісі бар. Ғауаны еркін айналып ушып жүрген, гүнасыз жәниұарларды, мийримсиз сур мергеннің алдаулық пенен атып, қызыл қанға бояғанын, оның жауызлығын халықты талаушы жеркенишли езиушилерге теңейди.

Гүлмурат шайыр ҳаққында Н.Жапақов шығармаларының еки томлығында (биринши китапта Н-1979-жыл, 187-190-бетлерде) айтып кетеди. Бунда Гүлмуратты 1832-жылы тууылып, 1897-жылы қайтыс болған деп белгилейди. Басқа барлық сабақлықларда усылай алынып жүр. Н.Жапақов Гүлмурат шайырдың „Қайда бараман“, „Құрған қақпаныма түлки түспеди“, „Сарыбай шайыр менен айтыс“ қосықлары ҳаққында айтады. „Қайраўда жалғыз ғаз“ қосығына илимий таллау жасайды. „Қайраўда жалғыз ғаз“ шығармасы оның реалист шайыр екенін, оның барлық шығармалары қарақалпақ әдебиятында реализм методының илгери басқанын аңлатады деп жазады. „Қайраўда жалғыз ғаз“ қосығы тек қарақалпақ әдебияты тарийхынан ғана емес ал Орта Азия халықларының көркем поэзиясының қатарынан белгили орын алыуға миясар шығарма. Бул шығарма қарақалпақ поэзиясының мақтанышы ҳәм маржанларының бири болып табылады. Қосықта күшли лиризм менен драматизм байланысып келип, шайыр барлығы болып 24 қатар қосықтың ишинде өз дәуириндеги халықтың басындағы трагедиялық аўхалды да, олардың жарыққа, азатлыққа умтылыудағы арзыу-әрманларында сыйғыза билген. Булар Гүлмурат творчествосын баҳалауда, таллауда басшылыққа алынатуғын әҳмийетли пикирлер болып табылады. Гүлмурат шайырдың тууылып өскен жери Арал теңизиниң түслик-шығыс жағалауы болған. Бул жерлер ҳәзир Мойнақ ҳәм Тахтакөпир районының территориясы. Гүлмурат жарлы хожалықтан шыққан. Әкеси де өзи де балықшылық ҳәм дийханшылықты кәсип еткен. Шайыр шығармаларында дәуир ҳақыйқатлығы, балық аўлау, күн көрис жағдайлары „Қайда баораман“, „Құрған қақпаныма түлки түспеди“ аңшылық пенен шуғылланыу т.б. турмыс ҳақыйқатлықлары жырланған. „Қайраўда жалғыз ғаз“ қосығының темасы да аңшылыққа байланысly келип шыққан. Шайыр шығармаларында сатиралық сүүретлеулер де шебер қолланылған. „Надан екенсең“, „Таз кебине“, „Торы атым“ қосықларында жәмийеттеги гейпара типлер әшкараланады. Шайырдың „Қызлары бар бизиң елдиң“ шығармасында қызлар образы олардың миллий характери сүүретленген. „Сарыбайға жууап“ қосығында Сарыбай шайыр ҳаққында кең түрде мағлыұмат береді. Бул шығарма оның менен жазба айтысқа түсиу негизинде жүзеге келген. 1982-жылы Әдилбай Қожықбаев ҳәм Артық Каримовлардың шығарған „Халық шайырлары“ деген китапта Гүлмурат шайырдың „Қайда бараман“, „Қайраўда жалғыз ғаз“, „Надан екенсең“, „Құрған қақпаныма түлки түспеди“, „Қызлары бар бизиң елдиң“, „Торы атым“, „Таз кебине“, „Сарыбайға жууап“ қосықлары жәрияланған. Усы дәуирге шекем Гүлмураттың халық арасынан бизге келип жеткен қосықлары усылар ғана.

Гүлмураттың „Қайраўда жалғыз ғаз“ қосығы символикалық сүүретлеулер менен шебер шығарылған көркем дәретпениң айырықша үлгиси болып табылады. Символлық сүүретлеу Күнхожада да „Ақ қамыс“, „Арба“, „Қара тас“ қосықларында сәўленген. Гүлмурат буны терең лиризм менен драматизмлик көринисте шебер раўажландырған.

Шайыр „Қызлары бар бизиң елдиң“ қосығында қарақалпақ қызларының миллий образын жасайды.

Қара қасың қыя қаққан,
Өңирине түйме таққан,
Ат арбалы тойға шыққан,
Қызлары бар бизиң елдиң.

Дарайыдан көйлек кийген,
Қорген жанның иши күйген,
Сөз сөйлесе шийрин тили,
Хеш жеринде жоқдур мини.

Бети айдай, бели қылдай,
Хәр бир сөзи тамған палдай.

Шайыр қызларымыздың сулыұлығын мийнеткешлик, өнер, билим менен жоқары дәрежеге көтерилетуғынлығын алға қояды. „Айдындағы ақ төс қуұдай болып жүрген қызларымыздың өз теңине қосылыұы, бахытлы жасаұы шайыр тәрөпинен айырықша жырланады. „Халынды билместей надан екенсең“ қосығында шайыр өзиниң қартайған халына, сақалының ағына қарамай жас қыз аламан деген Көшербий деген кәтқуда адамға қарата жазылады. Қызларымыздың өз теңлерине, қатарларына турмысқа шығыұын шайыр айырықша қуұатлаған.

Сениң теңиң емес еди қызыл гүл,
Қызыл гүлдиң сәни сайраған бүлбил,
Сақалың ағарды өз халынды бил,
Өз халың билместей надан екенсең.

Гүлмураттың „Торы атым“, „Қурған қақпаныма түлки түспеди қосықлары шайырдың өзін күн көрис турмыс жағдайлары хаққындағы мәселелерди сөз етилиұге қаратылғаны менен усылар арқалы жәмийетлик өмир хәдийселерин дурыс сәўлелендирип бериұди нәзерде тутады. Қурған қақпаныма түлкиниң түспегенлиги турмыста, өмирде ығбалынаның жүриспеұи, заманның қыйыншылықларынан аұыр азапларға дуұшар болыұ, қуры қол қалыұ деген мәнилерди берген. Гүлмурат шайыр шығармаларында халықтың душпанлары ел басқарыұшылар, әдилсиз ханлар, бий хәмелдарлар астарлы хәм тымсаллық формаларда айқын сәўлеленди.

АННАҚУЛ ШАЙЫР МӘМБЕТХОЖА УЛЫ (1841-1936-ж.ж)

XIX ғасырдың ақыры XX ғасырдың басында өмір сүрген, 95 жас жасаған, қарақалпақтардың Хийўа ханлығына қарап тұрған ұақыттарында көрген, халықтың орыс сорапына өткендегі тарихый, саясий социаллық жағдайларында басынан кешірген, кеңес хукуметінің де орнағанлығының гуўасы болған, үлкен тарихый, көрген шайырлардан бири Аннақул Мәмбетхожа улы болған. Ол 1841-жылы Шымбай уезінің Көк өзек болыслығында жарлы дийхан шаңарағында дүньяға келген, 1936-жылы 95- жасында қайтыс болған.

Аннақул шайырдың шайыршылығы хақында хәзирги бар әдебиеттерде, оқылықтарда мынандай деген мағлыұматтар бар. Мысалы шайырды жақсы билетуғын адамлардың мағлыұматына қарағанда, Аннақул шайыр 50-60 жаслар шамасында, яғный 1900-жыллары қосық шығарыұды биротала тоқтатқан. Буның себеби бириншиден қартайғанда қосық шығарыұ ерси деп есаплаган, екіншиден шайыр алпыс жасларынан баслап көзден қалып қойған. Шайырды жақсы билген адамлар хәм оның туўған-туўысқанлары Аннақул 50-60 жаслардан кейин қосық шығарыұды қойды деп мағлыұмат береді. Бул 1900-жылларға туўра келди. Буны шайырдың хәзирги бар мағлыұматтары да анық көрсетеді. Оның шығармаларының барлығы дерлик XIX ғасырдың ақырғы дәуірлерінде шығарылғанлығынан дерек береді-деп көрсетеді.

Аннақул шайыр-бул, жәмийетте тек хәўескер шайыр болған адам емес. Ол халықлық мәдениетті таныған қадирлеген, шайыршылықты халыққа руўхый жақтан хызмет етиў деп билген және де оны елде, халық арасында мақсетли рәўиште раўажландырған әдебиет ғайраткери болған. Сол себептен де оның дәретпелери халық ядында сақланып қалған, бизиң дәуиримизге келип жеткен.

Әлбетте шайырдың барлық қосықлары толық бизге келип жетпеген. Келип жеткен қосықларды да характери бойынша хешқандай адамның ядынан шықпайтуғын, өз дәуири ушын оғыры әхмийетли мәселелерди гәп еткен, халықтың күнделикли өмир тиришилиги менен биригип кетекн және де хәр бир адам хәр күни айтып жүретуғын шығармалар екенлигинен гуўалық береді. Мәселен: „Қайда кетермен“ ямаса „Кетермен“, „Бизге жақты дүнья қашан келеди“, „Сайлаган ақсақалға“, „Қызлар, „Қызлардың“ хәм т.б. қосықлар.

Аннақул шайырдың туўған, киндик қаны тамған, ойнап-өскен, ержеткен, кәмалға келген жерге,елге, халыққа шексиз мухаббат жырлары жаңлап еситиледи. Оның бундай шығармаларының қатарына „Бекпан шағылда“, „Көк өзек бойы“ „Бармекен“, „Қызлар“,„Қызлардың“, қосықлары толық дәлийл болады. Аннақулдың жас ұақытларда көп ойнап өскен жерлери Көк-өзек, Бекпан шағыл, Көк бойлары болған. Бул жерлер хақыйқатында да бурын халықтың ең көп отырған, көп жайлаған жерлери болған. Бул мәканлар Күнхожа , Омар хәм т. б. шайырлардың дәретпелерінде көп тилге алынады. Елинің жақсылығы, шадлығы, қарнының тоқлығы, ең баслысы абадан жасауы шайыр қосығының тийкаргы өзегин қурайды.

Мәселен: Анаммыздан туўып кәмалға келген,

Таңланып жақсы хәм жаманды билген,

Азғана өмирде дәуранлар сүрген,
Көзиме ып-ысық Көк өзек бойы.

деп жырлайды.

Аннақул шайырдың „Бекпан шағылда“ деген қосығында да ели, жери, сулы сезимлер менен жырланады. Бирақ бул шығарманы басынан ақырына оқып отырғанда бул Бекпан шағылды арнаулы мақтаған шығарма емес. Бекпан шағылдан ел көтерілип басқа жаққа көшкен ямаса өзи басқа жақларда, басқа елдерде жүргенде өзиниң туыылған, ойнап өскен жери Бекпан шағылды сағыныу сезимлери берилген.

Мәселен:Қызлар менен сүрдим заўқы-сапаны,
Жасырынып жүрдим Бекпан шағылда,
Қосық айтып, көтерейин қапаны,
Жүрдим бираз ўақыт Бекпан шағылда.

деп әрманларын айтады. Шайыр шығармаларының өмиршенлиги, өткирлигиниң де үлкен себеплери бар. Себеби, Аннақул жас ўақытларынан өмирдиң ашшы, душшысын басынан кеширген, халық арасында болған, әсиресе жас жигит ўақытларында талап излеп жоқары жақларға барған.

„Бармекен“ қосығы да шайырдың усындай басқа елдер, басқа халықлар арасында жүрип жазған қосықлары екенлиги көринип турады. Халқын-елин сүриу сезимлери жаңлап еситиледи. Оның қосықларында ҳақыйқый патриотизи көринеди.

Мәселен:Палдай айтқан сөзи жаныңа жаққан
Шул қызларды көрер күнлер бармекен,
Жилўа менен жан алып , қасын қаққан,
Шул қызларды көрер күнлер бармекен.

Ай десе аўзы, күндей көзи бар,
Ләби алтын пуўы шекер сөзи бар.
Он төрт күнлик айдан аппақ жүзи бар,
Шул қызларды көрер күнлер бармекен.- деп жазады.

Бул ашықлық я сүйиўшилик ҳаққындағы қосықлар емес, бул гуманизм шайырдың адамларды жақсы көриў, қадирлей билиў қосықлары. Бунда елди сүйиў де, шайырдың сағыныу сезимлери де, ҳақыйқат кеўилин айтыў реаллығы да бар.

Шайырдың усы „Бармекен“ қосығын толықтыратуғын „Қызлардың“, „Қызлар“ деген қосықлары бар.

Қосықта шайырдың жекке муҳаббаты жырланбайды, ол улыўма қарақалпақ қызларының сулыўлығы, сән-салтанаты, олардың елдиң жәмийеттиң көрки елдиң, халықтың мақтанышы болған адамлар екенлиги тәрийипленеди.

Жигирма бес жаста жигиттиң ўағы,
Айрылмастай дәўлет баста ҳәм бағы,
Биреў жаман, биреў жақсы ондағы,
Тәрийпини мен айтайын қызлардың.

- деп жазады. Ал „Қызлар“ деген қосығында да:

Шығып едим бийик қумның басына,
Қарап едим Байқараның қасына,

Жақынласты Әжібектің тусына
Топар-топар болып көринді қызлар

- деп жазады. Қосықтың усындай улымалық характерине қарай отырып Аннақұл шайырдың бул „Бармекен“, „Қызлар“, „Қызлардың“ қосықтары сүйиұшилик ямаса өзіннің мухаббат хаққындағы, болмаса мухаббатты жырлайтуғын шығармалары деп атауға болмайды. Булай деп айтып отырғанлығымыздың себеби шайырдың дөретпеси бойынша бираз изертлеулерде: „Аннақұл мухаббат темасына арналған шығармалары да бар. Оның „Қызлар“ „Тауып бер“, „Қызлардың“ , „Бармекен“ сыяқлы қосықтарында тек таза мухаббат мәселеси жырланып қоймастан, онда социал мотив шайырдың ҳаял-қызларға прогрессивлик көзқарасы ашық сәўленди-деп көрсетеди-⁹. Болмаса Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетинің филология факультетинің студентлери ушын жазылған сабақтықта шайырдың „Қызлар“, „Тауып бер“, „Гулбазар“, „Қызлардың“, „Бармекен“, қосықлры мухаббат темасына арналып , буларда шайыр тек таза мухаббат жырын жырлап қоймастан теманы социал жәмийетлик мотивке байлданыстырады⁹ -деп берилген пикирлерди де ушыратамыз.

Ал, биз гәп еткен шайырдың ҳаял-қызлар туўралы шығармасында заман теңсизлигине дуўшар болып налыныў ямаса дин ийелерин әшкаралаў усаған мәселелер көринбейди. Ал , „Тауып бер“ қосығы болса, ол пүткиллей басқаша ўақыяларды сүўретлеген шығарма.

Мәселен:

Аўыл қорыған Қосымбет
Аймерекени тауып бер--
Әлимбет пенен Есимбет,
Мениң ярымды тауып бер,---

Ол узақ жақларда киси есигинде қалған досларына аманлық хабар жеткереді. Олардың кеўиллерин хошлайды. Мине, усындай шығармалардың бири „Аман жүр“ қосығы. Қосық бираз юморлық қасийетке ийе. Мәселен:

Аманлық хатым сизлерге.
Көринсе бул ис сөзлерге,
Аманлық болсын сизлерге,
Тилегим усы Гүлимбет.

Көзин менен көргендей,
Денсаўшылық дегендей,
Астына түйе мингендей,
Еримбет ағам аман жүр.

Шайыр Аннақұл Мәмбетхожа улының творчесволық өмири ХІХ әсирдин ақыры ХХ әсирдин басындағы қарақалпақлардың жәмийетлик гүреслер тарийхы менен тиккелей байланысly.

Мәселен: Аннакул шайырдың усы заман сиясатын, адамлар кейпин көрсететуғын „Қазыұда“ деген қосығы бар. Әдеп қосықтан бир мысал келтирип алайық.

Мәселен:

Белдарлар жылап құдайға,
Батып суп-сұйық ылайға,
Таяқ урдылар талайға,
Әуез, Арзымбет қазыұда.

Аннакул шайырдың „ Дәмең барма болыслықтан “ деген бир қосығы бар. Бул қосықта шайыр тәрепинен Ораз аталықтың баласы Әуез, Арзымбет хаққында жазылған шығарма. Ораз аталықтың баласы Арзымбет болыслыққа сайланбақшы болады. Сайлауға барлық елиўлик, ақсақал және басқа епке келетуғын ел хәкимлери жыйналалады. Сайлауда өзине қарсы шығады деген тың екінши баласы Әуез сайлаудың қызығын көремиз деп келген адамларды да қуып , сабап жақынластырмайды. Бул қосық сол ўақыяға арнап жазылған.

Мәселен:

Атыңыз сизің аталық,
Бизден болдыма қәтелик,
Маған етип жаманлық,
Болыслықтан дәмең бар ма--

Аннакул шайырдың қосықлары бири екіншисиниң даўамындай болып көринеди. Мәселен, шайырдың „Ораз алды“ деген қосығы бар. Бунда да ел үстінде хұким сүрген хәмелдар сынға алынады. Халық қыйналып егин егеди. Хәтте қол серппе менен егеди. Зордан бала-шағасы ушын дақыл өндиреди. Оны да салық дейди, болмас зорлап алады. Түбинде бала-шағаның несийбесин хәмелдарлар тартып алады.

Мәселен, бул хаққында шығармада автор тәрепинен төмендегидей делинеди:

Азлап денени уўлатып,
Атқан оқлардай зуўлатып.
Бала-шағаны шуўлатып,
Бар тапқанды Ораз Алды.

Бул дәўирдин шайырлары өз заманына, оның адамларына, әсиресе хәмелдарлардың

зулымлықлары хаққында жазып яки айтып ғана қоймастан олардың психологиясын да ашады, хәтте оларға халықлық көзқарастан минезлеме де береді. Халықтан бөлінген басшыларды өткір сынға алады. Аннакул шайырдың „Сайланған ақсақалға“ деген сынға алады. Аннакул шайырдың „Сайланған ақсақалға“ деген бир қосығы бар, сол шығармасында бул хаққында толық айтады:

Мәселен:

Ақылың жоқ екен терен,
Әкең сениң Есет терен,
Абырай ақсақал болғаның,
Болыс болсаң адам жер ең---

Аннакул шайыр өз елинде Совет хукіметі орнағаннан кейін де жигирма жылға шамалас өмір кешіреді. Бірақта бұл жылдарда жаңа хукімет тәрпіннен оның дөретиушілік мийнетіне болған ғамқорлақ ямаса қарсылықты әдебиет тарийхында көрмейміз. Бірақ әдиллік үшін бір нәрсені айтыуымыз шәрт, Аннакул шайырдың шығармалары кеңес хукіметінің тусында, өткендегі халқымыздың мәдений мийрасы ретінде елде халықтан жыйнап алынып, 1930 -жыллардың екінші ярымларынан баслап, баспа сөзде дағазаланып, мектеп, жоқары оқыу орынларының бағдарламаларына киргизилип оқытыла баслады. Хәзир Аннакул шайыр дөретпелери өткендегі халқымыздың мәдений мүлки ретінде қадірленип үйренілмекте.

ҚУЛМУРАТ ШАЙЫР ҚУРБАНӘЛИ УЛЫ
(1845-1926-ж-ж)

Құлмурат Құрбанәли улы XIX әсирдің екінші ярымында XX әсирдің бирінші шерегинде жасап, жәмийетлік өмірдің ашшы-душшысын көп көрген, 81 жас жасаған қарақалпақлардағы ең саўатлы, ең атақлы шайырларынан бири болып есапланады.

Ол революцияға шекемгі қарақалпақлардың Хийўа ханлығы зулымлығында, орыс патшалығы сорамағындағы аўхалларын көрген және Қарақалпақстанда революция жеңисин, Кеңес хукіметінің орнағанлығын оның елге жүгизилген сиясатында өз көзи менен көрген адам.

Құлмурат Құрбанәли улы 1845 -жылы Қоңыратта Сөркөл деген жерде туўылады.

Оның үйи орта халлы болып, қарақалпақларда өз күнин өзи көретуғын хожалықлардан болады. Жас ўақытларынан мектепте оқыйды.

Белгили фольклорист Қ. Айымбетовтың көрсетиўине қарағанда „Құлмурат шайыр барлық шығармасын китап қылып қолдан жазып жыйнап қоя берген. ол қол жазбалар 1926-28-жыллары суў алмада суўдың астында қалған!“- деп көрсетеди.

Айырым илимий мийнетлерде: “ Құлмурат шайыр кеңес хукіметі орнаған гезлерінде оғада қартайған адам еди. Сонлықтанда жаңа заманға шығармалар дөрте алмады²,-дегенде гәплер бар. Ал, ел ишнен экспедиция дәўирінде жыйналған, гейпара авторлардың жекке адамлардан жазып алынған қол жазбаларында “ Құлмурат жүдә саўатлы, тақыўа, пәтўалы адам,, болды. Ол Кеңес хукіметі орнаған жылларда жетпис жасларында еди.

Құлмурат шайыр аты менен елге оның “ Залымлар исин етти,, “Қашқыл мақсымнан жарыққа, „Көриң“, „Әйекешке“, „Жубы ким“, „Йүришим“ , „Қәлендерге“, „Қызлар“, „Бегдің көк аты“, „Жүз басы“, „Демишлер“,„Яранлар“, „Палўанға“, „Бардур“, „Не пайда“, „Шәхәр бай“, „Он тоғыз“, атлы қосықлары кең тарқалған. Оның бұл қосықлары шайырдың қол жазбасы арқалы емес, ол хәр кимнің ядында қалғанларды, жыраў, бақсы, қыссаханлардың репертуарларында сақланып қалған қосықлардан ибарат.

Құлмурат шайырдың өз заманында жүдә талантлы шайыр болғанлығынан дерек беретуғын қосық қатарлары бар. Мәселен: оның творчествосында „Йүришим“ деген қосығы бар. Онда төмендегі өткир философиялық қатарлар бар:

Шайырдың пикиринше адам дүньяға бийкарға шықпайды.

Дүньяға адам болып бул дүньяның раўажланыуына , өзиннің де өсип-жайнауына үлес қосыудан ибарат. Сонда сен адам болып есапланасаң. Болмаса өмир булт киби көшип баратырған бир ҳәдийсе, ол көшип баратырғандағы саяда ўақытша ҳәдийсе екенлигине түсиниў керек деген философиялық пикирлерди ортаға салады.

Қулмурат шайырдың „Қәлендерге“ деген және бир қосығы бар. Қосық шығыс поэзиясы дәстүрінде жазылған. Қосық тематикалық қурылысы бойынша ҳәр есикке барып тилениўши қәлендер ҳаққында жазылған. Бирақ буның басқаша сыры бар: Қосықтан әдеп бир мысал келтирейик:

Илтимасым сизге қәлендер шаҳым,
Бий әдеплик қылмағаймыз, атың ким,
Бий әдеплик болса, кешир гунаҳим,
Яна илтимасым ҳасыл затың ким--

Қулмурат шайырдың „Залымлар исин үдетти“ деген биршығармасы бар. Онда ел басқарыўшылардың мийнеткеш халыққа болған ҳәдден зыяда зулымлықлары әшкараланады. Шайырдың пикиринше қарақалпақлардың аз халық болғанлығы себепли, әсиресе, халықтың бийлериниң сатқынлығы себепли ерксиз Хийўа ханлығына бағынып атырғанлығы, Хийўаға қарағаннан кейин ел ҳәмелдарларының ели ҳалқына өткерген зулымлығын әшкаралайды.

Мәселен:

Ериксизден Хийўалыға бағынған,
Халықты сатып бийлер ханға жағынған,
Бас көтермес зулымлық исин үдетти.

Қулмурат шайырдың жәмийетлик өмирдиң ҳәмме тәрәпиндеги унамсыз қубылысларды әшкаралаушы дәретиўшилик усылында „Қашқыл мақсымнан жыраққа“, „Көриң“, „Әйекешке“ деген де шығармалары бар.

Мәселен:

Сөзинде кемис йоқ, әжеп ширин тил,
Минез қулқы шайтаныйға тақаббил,
Янташсаң азғырар, мисли әзәзүл,
Сақ болың залымнан, қашқыл жыраққа.

Ал, „Әйекешке“ деген қосығында адамлардың минезине, қасийетине қарап ис қылыў кереклиги ҳаққында қызық бир ҳәдийсе берилген, мүмкин бул ўақыя Қулмурат шайырдың өзиниң басында болған болыўы да мүмкин, себеби , қосықтың ҳәирги бар тексти соны көрсетеди.

Мәселен:

Низаматдийинжан , сизге зәрүр-ем,
Пишип берсең бизге бир қарар сүрик,
Сен болмасаң Әйекешке беререм
Оның қолы йылдам , тили йүгирик.

Онда: „Шайырдаң гейпара қосықларында ел бийлеўши ҳәмелдарлар, байлар мақталады. Мысалы , „Шәхәрбайдың “ ҳәм „Бегдинқөк атына “ арнап шықарған қосықлары усындай характерде.

Бул Құлмурат Қурбанәли улының усы жоқарыдағы аты көрсетілген шығармаларынан биразларына талқылау жасап көрейік. „Жүзбасы“ қосығында Хийўа ханы тәрәпинен сайланып қойылған жүз басы мақталмайды. Шығармада хәмел хәкқында гәп те болмайды. Қосықты оқып отырсаң Сейдалының жүз басылық хәмелин алғаны рас. Бирақ бул хәмелдардың елдеги басқа хәмелдарлардан үлкен айырмасы бар. Сейдалы хәмелди алған күннен баслап халық мәпине қарап хызмет етеди.

Ал, Сейдалы жүз басы болып сайланған күннен баслап, елдеги уры , қарақшыларды сапластырады. Ел бир қанша емін-еркінликте жасауға қарайды. Сол себепли халық Сейдалы жүз басыға өзлериниң алғысын айтады. Қосықта бастан аяғына усы машқала гәп етиледі. Шайыр Құлмурат Қурбанәли улы бул „Жүзбасы“ деген шығармасында усы жүзбасыға болған халық кеўилиндегидей миннетдарлық гәплерди қосыққа салады.

Мысалы:

Йурттан бурын халықтан дуға алыпсаң,
Рахмет саған, Сейдалы жүз басы,
Йурттың тынбағына себеп болыпсаң,
Мурадың ды аллам бергей хәз басы.

Бурын елдеги хәрқандай хәмелдардың зулымлығына қарсы гүресип жүрген халық енди Сейдалы жүз басының изине ерип, соның тилегин тилейди. Хәтте қарақалпақтың көп аўыллары, көп жерлери соның ықтыярлығына өтиўге хәўес етеди.

Бул хәкқында қосықта:

Халықтан жыйнап, саған жарақ ат берди,
Алтын түйме, сарпай хасыл зат берди,
Гүллән ықтыяр етип, қәрежет берди,
Хожелиден төменгиге сиз басы.

Қарақалпақлар Сейдалы жүз басының ўақытларында ғана бир еркин өмир кеширеді. Бул тууралы да Құлмурат шайыр:

Қалтаман не етежағын билмейин қалды,
Енди қойды қорқып яман қыялды,
Аяғын бийдәрек баспақ мәхәлде,
Тилип қуйдың табанына дуз басы.

Құлмураттың „Шәхәрбай“ атлы қосығы да Шәхәрбайды мақтауға арналмайды. Бул қосық үлкен тәриплик шығарма болған. Бирақ булшығарманың барлығы халықтан толық жазып алынбаған. Қосықты абайлап оқып отырсаң Шәхәрбайдың байлығы мақталмайды. Бунда Қарақалпақлардың той бериў, ат шаптырыў усаған халықлық үлкен дәстүрлери мақталады. Шәхәрбай той береді. Сонда Шәхәрбайдың аты байрақтан озып келип бас байрақты алады. Қосық усы ўақыға байланысly жазылады. Соның ушын бас байрақты алған Шәхәрбайдың тулпары еди. Ол ата-бабасына ел дәстүрин берк тутқан , байраққа ат сазлаған қарақалпақлардан еди деп автор жар салады.

Қосықта:

Баян етсем хасыл затын,
Арғы атасы Есенгельди,

Журтқа шериклескен хатын,
Шегера майлы шеңгелди.

Шайыр Құлмурат Құрбанәли улының дөретпеси тарихый шығармаларға бай. Оның және бір XIX әсирдің XX әсирдің басындағы қарақалпақ демократик әдебиятындағы үлкен дөретпеси, 1898-жылға Таллық болысындағы жасаушы қарақалпақтардың болыс сайлауы дәуіріндегі орыс ел басқарушыларының бийбастақтылығы менен Қуленді халықтың еркіне қарамай және болыс қылып сайлауына қарсы болған көтерілісші халқындағы „Он тоғыз“ атлы қосығы болып есепланады.

Құлмурат шайырдың атын қарақалпақ әдебияты тарихында сақтап қалғанда тек уәси „Он тоғыз“ қосығы болып есепланады.

Солдай етип, Қулен Құдайшүкір улы бесінші мәртебе Таллық болыслығына болыс болып сайланып қалады. Бірақ арадан онша көп уақыт өтпей-ақ төрт-бес айдан кейін Шымбай оязының өзі Корниловтің қатнасуында 1899 -жылы 6-мартта сол Таллық болыслығындағы Досназар ауылында Қопақ көл деген жерде жаңа сайланған болыс Кулен менен халықтың ушырасуы болады.

Таллық болыслығындағы Куленнің болыслығына қарсы үлкен көтеріліс болғандығын еситіп Петро-Александровскийден Музаппат көтерілісші басыуға және де себептерін изертлеп көріуге басқарушы хәкімлерден көп адамларды жиберді. Оған қоса көтеріліс жасаған адамларды ұстап қамауға көп әскерлер де жөнелтеді.

Көп адамлар қамаққа алынады. Ұзақ тексеріуден соң халықтың талабы орындалбағандан кейін болған көтерілісші екенлігі анықталып, Қулен болыслықтан шығарылды. Мәселен:

Шепайланып, було пәлектің гәрдиши,
Бийгүна қатланып он тоғыз киси,
Күн-күннен бәлентдур заман тәшүиши,
Бұлардың қандайдур қайғы күлпеті.

Құлмурат шайыр өзінің „Он тоғыз“ қосығында хәкімлері тәрәпинен айыпталып айдалған он тоғыз адамның атын шығармада келтіріуге хәрекет етеді. Мәселен:

Алланазар, Шәрип пенене ол субхат,
Молла Теңел, Қәлек пенен ол улфат,
Арын мақсым, Кәрім, Тилеұмухамед,
Әзелден, деп турған молла Ахмети.

Таздан, Есен, Фазыл, менен Файзулла,
Ата уғыл ғошшақ жигит Туртаза,
Нурдан Тилеұмурат, таздан Насрулла,
Он тоғыздың бири Ғидай Исмети.

Мине, усындай дөретпелерінде өзіне тән болған жеке өзгешеліктері менен шайыр Құлмурат Құрбанәли улының дөретпелері XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ демократик әдебиятында белгілі орын иелейді.

ӘБДИҚӘДИР БЕКИМБЕТ УЛЫ

1. Әбдиқәдир Бекимбет улының өмирі хәм дөретиўшилиқ жолы
2. Әбдиқәдир шайырдың „Ол неге дәркар“, „Мегзер“ қосықларындағы философиялық көз-қараслар. Дәўир көринисиниң сүўретлениўи.
3. Тарийхый темадағы қосықлары.

Әбдиқәдир Бекимбет улы қарақалпақ әдебиятының раўажланыўына үлес қосқан белгили шайырлардың бири. Сонлықтан да оның әдебий мийрасы республикамыздың мектеплеринде, жоқары, орта арнаўлы оқыў орынларында үйренилмекте.

Әбдиқәдир Бекимбет улы 1860-жылы Шымбай қаласының қасындағы Тоқжап аўылында жарлы хожалықта дуньяға келеди. Халық аўзынан жазып алынған мағлыўматларға қарағанда ол күтә шаққан бала болып өскен, мерекелерде жасы үлкен ғаррылардың өз-ара сөйлескен дидактикалық мазмундағы, қызықлы, тәрбиялық әҳмийетке ийе әңгимелерин көп тыңлаған, оқыўға билим алыўға қызығыўшылығы басым болған. Жети жасқа толғаннан кейин ата-анасы оны аўыллық мектепке оқыўға береді. Ол моллада төрт-бес жыл оқып саўатын ашады. Яғный аўыллық мектепте зейинлиги арқасында „Хафтийек“, „Суўпы Алияр“, „Шар китап“ ты толық үйренип таўысады, аз да болса араб, парсы тиллерин үйренеди. Бирақ зийрек бала аўыллық мектепте молладан алған билимине қанаатланбайды. Сонлықтан Шымбай қаласының күн шығыс тәрәпиндеги он шақырымдай қашықтықта жайласқан Айымбет ийшан мешитине келип оқыўға түседі хәм бул жерде билим дәрежесин жетилистиреди. Шығыстың уллы шайырлары Хожа Ахмед Яссаўий, Сулайман Бақырғаний (Хәким ата), Наўайы, Мақтумқұлы, қарақалпақ шайырлары Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш шығармаларын үйренеди, халық өтинишине бола олардың айырым қосықларының қолжазбасын көпшиликке оқып берип турған.

Әбдиқәдир Бекимбет улы өз дөретпелери арқалы ҳадаллықты, адамгершиликти, әдеп-икрамлылықты, ата-ана, туўысқан-туўғанларға, жасы үлкен, жасы кишилерге болған меҳрибанлықты жоқары баҳалайды. Оларды өз минез қулқында, жүрис-турсында тутыўы, басқалардан да оларды талап етиў Әбдиқәдирдин бойына, қәбилетине сиңген ең жақсы қәсийетлердин бири болған. Бизин бул пикиримизди Шымбайда туўылып өскен Әбдиқәдирди таныйтығун хәм көп жыллар даўамында XIX әсирде жасаған қарақалпақ шайырлары туўралы көп материаллар топлаған, Өзбекстан республикасына мийнети сиңген мәденият хызметкери Узақ аға Раметуллаевтың жаздырған мағлыўматлары да тастыйықлайды¹ - деп белгилейди А.Пирназаров.

Әбдиқәдир Бекимбет улын таныйтуғын, билетуғын адамлардың мағлыўматларына қарағанда Әбдиқәдир шайыр мәдениятлы, диншил адам болған, дин көрсетпелерин булжытпай орынлаған, хәттеки кеңес хұкиметиниң динге қарсы сиясатын күшейтип турған жылларында да ол бес ўақыт намазын оқыўын, ораза тутыўын тоқтатпаған, жеке мәпин гөзлеп, дин қағыйдаларын биле-тура бузғанларды әшкаралаған, олардға адамгершиликли болыўға мәсләхәт берип турған. Соның ушын да Әйимбет ийшан

¹ А.Пирназаров. XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебияты. Нөкис. „Билим“, 1996-ж. 141-бетте.

мешитин питкерип аўыллық мектептерде бала оқытқанда ол балаларға бар интасы менен сабақ өтип, оларды өнер, билмге үйреткен. Ең жоқары адамгершилик қасиетлерди өз бойына сиңдириўдин бир жағы инсанның саўатлы, билимли болыўына байланысly деп түсинген.

Сонлықтан да:

„Алымлылық қашады китап ашпасы,
Шыққан күн батады шуғла шашпаса,
Көкке ушар қыйынлықтан қашпаса,
Билимдилер қатарынан зор болар“

деп халықты, әсиресе жас әўладты саўатлы, билимли болыўға шақырады. Ал талабаларға шын ықласы менен сабақ бермей, соның нәтийжесинде шәкиртлерин саўатсыз қалдырып жүрген гейпара устазларды қатты сынға алады, ондай устазды „устаз“ деп санаўға арзымайтуғынлығын ескертеди.

Сүйикли шайырларымыздың бундай еркин пикирлери бүгинги күн талапларына да толық жуўап береді ҳәм олар елге шекем өз әҳмийетин жоғалтқан жоқ. Көп жалынлы шығармалары менен халқына ҳадал хызмет еткен атақлы шайыр Әбдиқәдир Бекимбет улы 1930-жылы 70 жасында қайтыс болды.

Шайырдың қосықларын халық арасындағы билетуғын адамлардан жазып алыўда Н.Жапақов, А.Каримов, Ә.Қожықбаев көп мийнет еткен - деп белгилейди А.Пиранзаров „XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басынадғы қарақалпақ әдебияты“ (Нөкис „Билим“ баспасы, 1996-ж. 137-бетте) - деген монографиясында.

Олардың жазып алған материаллары тийкарында Әбдиқәдирдин 1966-жылы „Қарақалпақстан“ баспасынан биринши мәрте таңдамалы шығармалары жарыққа шыққан болса, 1982-жылы „Халық шайырлары“ деген атамадағы топламда оның улыўма саны 800 қатарлық он сегиз қосығы басылған. Әлбетте, баспа сөзде жәрияланып жүрген бул қосықлар Әбдиқәдир шайырдың толық мийрасын қамтый алмайды. Себеби, шайырдың шығармаларын ўақтында халық аўзынан жазып алған Н.Жапақов пенен А.Каримовтың баянлаўларына қарағанда оның улыўма 1200 қатардан ибарат 25 қосығы қағаз беине түсирилген. Демек, халық аўзынан усы ўақытқа шекем жазып алынбаған шығарамалрын есапламағанда Әбдиқәдирдин қолда бар қосықларынан еле де алты-жети қосықлары баспасөз бетлеринде жәрияланбай жүргенлиги белгили болып тур.

Соңғы жыллары әдебиятшы илимпазлар Әбдиқәдир шайыр мийрасы бойынша пикир жүриткенде көбинесе оның усы „Халық шайырлары“ топламында жарияланған қосықларына дыққат аўдарып жүр.

Әбдиқәдир Бекимбет улының әдебий мийрасын илимий көз-қарастан үйрениў тийкарынан XX әсирдин 80-жыллардан баслап қолға алынған.

Мәелен: „Халық шайырлары“ деген топаламда Әбдиқәдир Бекимбет улының шығармаларына 1,5 көлеминде түсиник берилген, бунда шайырдың „Қыз кеткен“, „Қатты ағардан жыққын кетти“ тарийхый қосықлары қысқа талланған.

1983-жылы ҚМУ-ниң филология факультети ушын „Қарақалпақ әдебияты тарийхы“ атлы сабақлық баспадан шықты. Усы оқыўлықта шайырдың өмиринен азы кем мағлыўматлар келтирилген, „Қыз кеткен“, „Қатты ағардан жыққын кетти“

шығармаларына „Халық шайырлары топламындағы“ усы қосықтардың текстлерине жүритілген пикирлерге қарағанда бір қанша тереңірек таллау жасалған.

1993-жылы „Билим“ баспасынан педагогика илимлеринің кандидаты (хәзирги ўақытта илим докторы, профессор) Ө.Әлеўовтың „Қарақалпақстанда тәлим тәрбиялық ойлардың қәлипесиўи хәм раўажланыўы“ („Билим“ баспасы, Нөкис, 1993), 1994-жылы „Қарақалпақстан“ баспасында филология илимлеринің докторы профессор Ю.Пахратдиновтың „Сатира әсирлер сырласы“ атлы монографиялық kitapлары жарық көрди. Бул еки мийнеттиң екеўинде де Әбдиқәдир Бекимбет улының әдебий мийрасы бойынша арнаўлы сөз қозғаған. Ө.Әлеўов өз китабында Әбдиқәдир Бекимбет улының жәмийетлик „Ағартыўшылық көз-қараслары“¹ деген атамда Әбдиқәдир шайырдың шығармаларынан оның жәмийетлик ағартыўшылық көз-қарасын таўып анықлаўды алдына мақсет етип қойған болса, Ю.Пахратдинов өз китабында Әбдиқәдир Бекимбет улының қосықларында дидактика менен сатираның байланысын таўып анықлаўды мақсет еткен хәм усы қойылған атамалар бойынша авторлар илимий пикирлерин, дәлиллерин келтирген.

Ал, А.Пиранзаров өзиниң 1996-жылы „Билим“ баспасында басылып шыққан „XIX әсирдиң екінши ярымы XX әсирдиң басынадғы қарақалпақ әдебияты“ Аннақул, Дәме, Бегжан, Құдайберген, Әбдиқәдир шайырлардың өмири хәм әдебий мийрасы (Нөкис „Билим“ баспасы, 1996-ж.) - деген монографиясында Әбдиқәдир Бекимбет улының өмири хәм дәретиўшилигине 137-бет пенен 160-бетлер аралығында сөз етеди. Бул монографияда Әбдиқәдир шайырдың өмири хәм дәретиўшилигиниң изертлениў мәселелери, шығармаларында мийнеткеш халық турмысының сүўретлениўи, философиялық, адамгершилиқ, билим ҳаққындағы ойлары, шығарма дәретиўдеги шеберликлери, шайырдың пайдаланған аўызеки халық материалалры хәм шығармаларының қосық қурылысы ҳаққында тоқтап шығармаларына таллау жасайды.

Енди автордың усы монографиясындағы 149-беттеги „Әбдиқәдир шығармаларындағы философиялық ойлар“ деген темашада мынандай дейди: „Бердақ, Әжинияз шығармаларын оқып отырсақ олардағы терең философиялық ойлар менен танысамыз. Усындай ой түсиниклерди биз Әбдиқәдир шығармаларынан да көп ушыратамыз“ (155-бет) - деп туўры айтқан. Ҳақыйқатында да Әбдиқәдирдиң философиялық ойлары „Бай менен жарлы айтысы“, „Мегзер“, „Ол неге дәркар“ хәм тағыда басқа да қосықларында ушырасады. Мысалға „Мегзер“ қосығына нәзер салайық. Бунда шайыр:

„Шул дуньяда бирдей муңсыз бай болса,
Ийшан, болыс яки белли бий болса,
Әлем ҳыраж, төрт түлиги сай болса,
Дозақма, бийишме, қайсыға мегзер“?

(„Халық шайырлары“ Н., 1982-жыл, 110-бетте)

Бул шуўмақ шайырдың „Мегзер“ қосығынан алынған болып оны таллау еткенимизде мынандай түсиникке ийе боламыз. О дуньяда бийиш пенен дозақтың бар екенлигин бийкарламай, сондай дәрежедеги бейиш пенен дозақтың усы тиришилиқ дуньясында да барлығын, яғный уўайым-қайғысыз, дунья-маллы, ишим-жеми мол,

¹ Ҳәмме алынған жуўмақлар „Халық шайырлары“ („Қарақалапқстан“ баспасы. Нөкис., 1982-ж, топланнан алынды.)

„төрт жағы қубла болып“, „демине нан писип“ тұрған адамлар бұл дуньяның бейишинде, ал жерине нан таппай бәрхәма күн көристин қайғы- уғайымында, аұыр азапта жүргенлер бұл дуньяның дозағында жасайды“- деген түсиникти билдирген. Сонлықтан-да ол бұл қосығын

„...Бейиш байды, дозақ жарлыны көрди,
Бирадарлар, шул ғәп туұраға мегзер“-
(„Халық шайырлары“ 110-бетте).

-деген қатарлар менен тамамланған.

Әбдиқәдир байларды тек бай ушын ғана жаман, ал жарлыларды тек жарлы болғаны ушын ғана жақсы деп түсинбеген. Ол байлардың да, жарлылардың да арасында жақсылардың да болатуғынлығын жақсы билген. Сонлықтан да автордың „Ол неге дәркар?“, „Жақсыды“, „Керек“ қосықтары бұған айқын дәлилеме бола алады:

„Патша тахт үстинде әдил болмаса
„Дат“ - деп келгенлердің кеўли толмаса,
Ғәрипти зарлатып, байды қолласа,
Бундай залым патша ол неге дәркар?“
„Ол неге дәркар“ 107-бетте

„Елин аямастан тонағанлардан,
Харамнан мал дунья жыйнағанлардан,
Журттан өзін артық санағанлардан,
Үйін қорған тұрған көпек жақсыды“-
„Жақсыды“ 122-бетте.

„Көз яшлы муҳмийинди көрип шад етсе,
Белди беккем, көзди шамшырақ етсе,
Ғәриплерге қара түнди күн етсе,
Ел қәдирин билгендей меҳрийбан керек“-
„Керек“ 110-бетте.

-деп белгилейди. Бунда шайыр халық қәдирин билиўши, халық ғамын ойлаўшы, хақ нийетли ел басшыларының болыўын тилейди, яғный оның философиялық көз-қарасы ел-халықты басқарыў ушын сол елди, халықты шын жүреги менен сүйген, халыққа хызмет етиўди әдиўли ўазыйпам деп түсинген ақыллы, тәжирейбли, келешекти ойлап билетуғын ер-жүрек дана болыў керек, сонда ғана басшы елди, халықты жақсы, дурыс басқара алады деген ойларын уғамыз.

Әбдиқәдир Бекимбет улының шығармаларының тематикасына нәзер аударғанымызда, оның „Қыз кеткен“, „Қатты ағарда жыққын кетти“ қосықтары тарийхый темада жазылғанлығы белгили болды:

„Болыс буйрық қағаз жайып,
Айдағаны ақсақ, майып
Дәўлет пушық болып найып,
Бул бәринен жаман болды,
Байлар теңге менен қалды,
Бай белдарды ашқа салды,

Қуып айдап кәмбағалды,
Бийлер жүдә жаман болды“

„Қыз кеткен“, 111-бетте

Шайырдың „Қыз кеткен“ қосығы хақыйқат тарихта болған ұақыға арналған. 1915-1916-жылдары Қарақалпақстанның Ресияға қараслы Шымбай уездинде жасаушы халық суўсызлықтан қатты тарығады. Елде күшли наразылық басланады. Суўсызлықтың ақыбетин тек жарлы халық ғана емес, қуўатлы хожалықлар да қыйыншылыққа ушыарйды. Сол ўақыттың ҳәкимлери халық наразылығынан қорқып суў хаққында бир илаж көриўге мәжбүр болады. Ол илаж Қатты ағардың сағасын бойлап кейин Қыз кеткенге жаңа саға алыў болып табылады. Буны тарийхый документлер де, сол қазыўға қатнасқан ҳәзир көзи тири ғаррылар да тастыйықлайды.

Улыўмаластырып айтқанда Әбдиқәдир Бекимбет улы өзиниң әдебий шығармалары менен қарақалпақ халық поэзиясында орны бар шайыр сыпатында танымалы екенлиги белгили.

Пайдаланылған әдебиятлар:

Әбдиқәдир Бекимбет улы. Таңдамалы қосықлары. Н. „Қарақалпақстан“. 1966.

Халық шайырлары. XIX әсирдин ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ шайырларының шығармалары. Н., „Қарақалпақстан“, 1982.

ҚОРАЗБЕК ШАЙЫР РАЗБЕК УЛЫ

1. Қоразбек Разбек улының өмири ҳәм дәретиўшилиги
2. Қоразбек Разбек улы - шайыр, қыссахан, аўдарамшы, кәтип, халықтың әдебий мийрасларын жыйнаўшы ҳәм жеткерийшилердин инсанлардың бири екенлиги
3. Қоразбек шайырдың тәрип мазмундағы шығармалары

XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында дәретиўшилик пенен шуғылланған демократик көз-қарастағы инсанлардың бири-шайыр Қоразбек Разбек улы. Қоразбек Разбек улы Арал теңизиниң түслигинде Ақдәрәя бойында „Ақтам“, „Гедей“ деген аўылда жасағанлығы мәлим. Ол өмириниң ақырына таман Түркменстанға көшип кетип Гүрген дәрәясының бойында бурынан жасаушы қарақалпақлар менен бирге жасаған, шама менен 1915-жылдары сол жақта қайтыс болған. Қоразбектиң әкеси Разбек саўатлы, сөзге шебер, қосық жазыў уқыбы бар инсан болған. Қоразбек аўыллық мешитлерде оқып саўат ашқан. Ол XIX әсир ақыры XX әсир басындағы қыссаханлар мектебинде үлкен мектептин тийкарын салған ҳәм басқарған шайыр сыпатында белгили. Қоразбек мектебинен атақлы шайыр ҳәм қыссаханлар Зулабай, Сәйфулғабит, Қазы Мәўлик, Қәлендер бала, Аяпберген, Әўезмуарт ҳәм.т.б. көп қыссаханлар тәрбияланып шыққанлығы туўралы мағлыўматлар бар. Ол Абулғазының „Түрклер шежиресин“ қарақалпақ тилине аўдарып елге қолжазба ҳалында тарқатқан.

Бердақтың тарихый поэмасы „Шежире“ ни бир неше мәртебе қолдан көшіріп, кітап қылып түптеп, елге таратып отырған.

Қоразбек шайырдың әдебиі лақабы „Ғәріп“ деген ат пенен белгилі. Оның шәкіртлерінің көбінде „Ғәріп“ деген лақабтың болуы ұсыған байланысы болса керек. Атақты фольклорист Қ.Айымбетов дүзген қарақалпақ қыссахан шайырларының генеалогия кестесінің басында Қоразбек Разбек ұлының аты турғанлығы, оның қандай дәрежедегі қыссахан шайыр болғанлығынан гүәлік береді. Мағлыұматларға қарағанда Қоразбек қыссаханлардың үш мектебінің қәліплесіуіне тийкар салған. Олар: 1) Сыдық шайыр мектебі, 2) Әбдіқәдір мекетбі. 3) Сейфулла мекетбі. Ұсы үш қыссаханлар мекетесінен Зулабий, Сейфулғабит, Қазы Мәулік, Аяпберген, Әуезмурат қыссаханлар мектебі бөлініп шыққан. Қазы Мәулік қыссаханлар мекетесінен Қәуендер бала мекетбі бөлініп шыққан. Қоразбек шайыр баслаған аудармашылық дәстүр соңғы қыссаханлар мектебі Қазы Мәулік хәм басқаларға дәстүр болып қалған . Қазы Мәулік мектебінде көп түркий халықлардың қосық хәм дәстанларын, арабша, парсыша әдебиатларды қарақалпақ тилине аударған, халыққа таратқан. Қоразбек Разбек ұлы дәретиушилигин шайыр сыпатында да үйренеміз. Шайырдың өзіннің қол жазбалары, көп қосықлары бизге толық келип жетпеген. Ол қарақалпақ әдебиатындағы тәріп мазмунындағы шығармалардың шебері болған адам.

Қарақалпақ поэзиясында тәріп өз алдына жанр болып, онда елді хәм ұллы инсанларды мақтау, қыз-келиндерди, олардың жәмийеттегі орнын белгілеу, дүньядағы гөзаллық та соларға байланысы екенлігін тәріплеу болып есапланады.

Бурын қарақалпақ хәққында сөзге шешен, жууабый қызлар көп болған. Халық оларды еркелетіп „ Хийуалы қыз“, „ Метер қыз“, „ Жығалы қыз“, „ Патша қыз“, „Палұан қыз“ деп лақап қойған. Қоразбек шайыр өзіннің тәріпінде бундай дилұар қызлар қарақалпақтың барлық ауылларында бар деген жууамақ жасайды:

Ашық-машуққа көз тутар,
Жудалықтың жәбири өтер,
Қызлары қусбеги, метер,
Қабасанда, сақыұдадур.
Шашы суу түбинде қундыз,
Шамшырақтай көзи жулдыз,
Жанында басқа қызыу-қәниз,
Қытай менен қыпшақтады.
Түрмеси тилә шашақлы,
Шашағы инжи-моншақлы,
Узын бойлы, кең қушақлы,
Қууаныш жарма бойында дур,-

деп көрсетеді. Жәнеде бул қосық “бундай қызлар қырғызда да, бундай қызлар қазақта да..., деп дауамлайды.

Тәріп мазмунындағы шығарма-бул бир адамның яки адамлардың руухый дүньясын, көринисін тәріплейтуғын шығарма. Қоразбек шайырдың тәріптерінде хаял-қызларды адамзаттың ең ақыллысы, сулыуы, батыры, оларсыз дүнья болуы

мүмкін емес деп сүўретлейди. Бул тәриптерде гөззаллықты ғана сүўретлеп шекленбестен, қарақалпақ қызларына тән әдеп-иқрамлықтың өзіншелиги, халықлық психология, халықлық топономикалық, этнографиялық белгигилер де айрықша йош пенен жырланады.

Фольклорист Қ.Айымбетов өзиниң „Халық даналығы“ атлы китабында: „Қоразбек шайыр өзи жасаған дәўирдеги әдебияттың мақтаў жанрын өсирген шайырлардың бири. Мине, сонлықтан Қоразбек шайырды қыссақанлар ушын үлкен репертуар берген, мақтаў жанрын кеңейткен атақлы шайыр деп атаўға болады“, - деген пикирин өз ўақтында оның творчествосына берилген дурыс баға боды деп есаплаймыз.

Қоразбек шайыр „Бир өмир майдан ишинде“ қосығында:

Баса-бастан ел көшеди,
Қаша-қаштан жан кешеди,
Тандыр қызса нан писеди,
Бир өмир майдан ишинде,
Таўды-тасты жел бузады,
Адамзатты сөз бузады,
Симсик-қыйсық ел бузады,
Кириссе бир майдан ишинде,-
деп жазады.

Қоразбек Разбек улы XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ халық әдебиятын ҳәр тәреплеме жетилистириў ушын жан-тәни менен хызмет еткен сол заманның саўатлы адамы, халық шайыры, белгили халық қыссақанларынан бири болып есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Пахратдинов А. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис., „Билим“ баспасы, 1996-ж
2. Пахратдинов А. Өтемуратова Қ. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. (Хрестоматия). Нөкис., „Билим“ баспасы, 1995-ж

БЕКЖАН ШАЙЫР НУРЫМ УЛЫНЫҢ ӨМИРИ ХӘМ ДӨРЕТПЕЛЕРИ (1855-1908 ж.ж.)

XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында Қарақалпақстанда көп ғана шайырлар жасаған. Олар шайыршылықты бул бир қуры талант деп билместен, өзлеринен бұрынғы жасап өткен мәдениет ғайраткерлерине усап халыққа дөретиўшилик мийнет пенен де хызмет етиў керек деп түсинген. Әсиресе, бул әсирлерде халықтың руўхый мәдениатын көтериў шыйыпман, саўатлыман деп есаплаған ҳәр бир адамның баслы ўазыйпасы болған. Бул ўазыйпаны көбинесе, шайыр хәм қыссахан болған адамлао өз мойнына алған. Ол шама менен 1855-56 жыллары Ақбеткей деген жерде туўылған, жарлы, гедей шаңырақтан шыққан. Ата-бабаның дәстүри бойынша Бекжан жас ўақытларынан мектепте оқып саўат ашқан. Жаслайынан халық мәдений мийрасы менен қызыққан. Жас ўақытларынан қосық жазған, қысса оқыған. Аўыл адамлары молла Бекжан, қыссахан Бекжан жас ўақытларынан зейминли, саўатлы, талантлы болғанлығы менен үй турмысының жарлы, төмен болыўы себепли оқыўын даўам ете алмаған. Медреселерде оқый алмаған. Бирақ жарлы болса да, саўатлы болғанлығы себепли ол қыссаханлығын қалдырмаған. Бекжанның ағайинлериниң айтыўларына қарағанда ол киси есигинде күнликши болып жүргенинде де, жоқары Гурлен, Шаббаз жақларда байлардың хызметин ислеп жүргенинде де қысса kitapларын өзи менен бирге алып жүрип дем алыс ўақытларында, түнлерде адамлар алдында қысса оқып жүрген. Ол көбинесе қысса қылып өзиниң қосықларын, халық қосықларын оқыған. Ал дәстанлардан „Ғәрип Ашық“, „Юсуп-Ахмет“, „Дәрийха“ хәм т. б. халық дәстанларын оқыған.

Бекжан шайыр өзи жазған қосықларын қысса қылып оқып жүриў ушын жат журтларды талап ислеп жүргенде де өзи менен алып жүрген. Ол 1908-жылларда Гурлен жақларда талап ислеп жүрип өлген. Сол себепли ел ишинде оның көп қосықлары қалмаған, сол жоқары Гурлен, Шаббаз жақларда қалған деген гәплер бар.

Ел ишинен Бекжан шайыр ҳаққында жыйналған мағлыўматларға қарағанда, ол жүдә үлкен өмир мектебин басынан кеширген адам. Жарлы дийхан шаңарақтан шыққан өзи де өмир бойына жарлы-жақыбай турмыс кеширген. Соның ушын да оның дөретиўшилик мийнетинде бәрхә өзи, болмас өзиниң өмирине усаған адамлар өмири гәп етиледі. Қулласыв оның ҳәмме қосықларында елдеги жарлышылық турмыс, жаңа өмирге жетиў ушын тилек-арзыў, әрманлар, әделатсыз, қайыр-сақаўатсыз ислер ушын күйиниў қайғырыў, нала шегіў, қанша аш, қанша жалаңаш болып жүрсе де ҳақыйқатлық, әдиллик ушын гүресиў, әдиллик ушын айтысыў усаған үлкен бир турмыста тәжирийбели адамның ҳаўазы жаңлап еситиледи.

БЕКЖАН ШАЙЫРДЫҢ САТИРАЛАРЫ

Бекжан шайырдың қосықларының көби юмор, сатиралық шығармалардан ибарат. Егер шайыр шығармаларында жарлы тәбиятындағы олардың өмир сүриўиндеги барлық азап-ақыретлерди сүўретлеп көрсетиўиниң өзи сатира. Себеби, ол жәмийетлик теңsizликти әшкаралаў, сол дәўирдеги тарийхый сиясатты қаралаў, жәмийетте

адамлардың хуқықсыз екенлигин көрсетіуі болып есапланады. Жазыушы, шайыр өз дөретиуішилик мийнетинде мен сатира жазайын деп жобаластырмауы да мүмкін, ол жәмийетлик дәл турмысты жазыуы мүмкін ямаса адам психологиясындағы минез-қулық, хәр қыйлы қасийетлерин көрсетіуі мүмкін. Соған қарап-ақ оқыушы оның шығармаларында сатира ямаса юмор болмаса лирика басым екенлигин өзлери айыр береді.

Егер биз усындай етип сын көз бенен Бекжан шайыр дөретпелерин оқып отырсақ, оның дөретпелеринде сатира да, юмор да көп екенлигин көреміз. Шайырдың усындай шығармалырының бир „Қалли қуу“ деген қосығы болып есапланады.

Бунда ел, халыққа жайғаспайтуғын, биреуді биреуге, жаманлайтуғын, адамларға жаманлықтан басқаны қылмайтуғын Қалли қусаған адамлардың үстинен күледі. Бунда қуры күліуі емес, ондай адамларға халықлық жаман көзқарас, халық ғарғысын да айтады. Мәселен:

Қалли сениң бир оңбаған әдетің,
Адамларға жаман пикир нийетің,
Кәримбайды жаманлыққа үйреттің,
Дүньядан зінкийип өтерсең, иним.

-дейди.

Шайыр сатирасында жәмийет өмиринде бар болған хәтте ерси болса да өмир сүріп турған хәр қыйлы ўақыялар, хәдийселер гәп болады.

Мәселен, шайырдаң „Улым қызға“ деген қосығы елде пара алып күнкөриушілерди сынға алатуғын шығарма. Ал „Үсен шыйық“ деген қосығында да ел, халыққа ерси жап-жас адам дуға оқып келистирип әулиеге шыйықшы болып алып, хәммениң иззет-хұрметине ийе боламан деп хәрекет еткени менен әулиеге кәбирлердің үстине қойған табытларды отқа жағып болғанлығын айтып оны әшкәралайды. Қосықтың характерли жери усы Үсен шыйықтай елдеги сөзи басқа, иси басқа адамларды сатира найзасына түрейди.

Ал „Ешекғанам“ деген қосығында қызық, астарлы пикир бар. Гейпара адамлар жүдә уўайымшыл болады. Тек бир ешеги өлседе слны бир дүньясының тутасы еди етип датлайды. Барлық өмирин соған байланыстырады. Шайыр бундай адамларды да әлемәжуўалап күледі.

„Ешекғанам“ деген қосықтың жазылыуының жаңаша тарийха бар. Пазыл деген адамның Орақ деген ақлық баласы үйленеди. Пазыл той бериуі ушын, мешит қәуимин жыйнап келип той өткереди. Келеси сәрсенби күни бериуіге келиседи. Ағайин-туўған, туўысқанларға тойдың хабарын етеди. Той берместен бир күн бұрын қоңсы-қобасы мал-пал сойып жәрдемлесейик деп келсе, Пазыл той бермейтуғын болып атырғанын көреді. Бул неге десе, Пазылдың туўайын деп турған ешеги бар екен, сол бәтпақа батып өлип қалыпты. Соған қыйналып той бермейтуғын болып қалыпты. Ауылдың адамлары уят болады. Тойды баслайық десе қылмайды. Шақыртыушы жиберип қойды. Адамлар келеди. Адамлар әри жалынады, бери жалынады қылмайды. Той болмайтуғын болады.

СЫДЫҚ ТОҚПАН УЛЫ

1. Сыдық Тоқпан улының өмири хәм дөретиўшилиги
2. Сыдық шығармаларының үйренилиў тарийхы
3. Шайырдың тарийхый хәм юмор-сатиралық қосықлары

Сыдық Тоқпан улы XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында жасаған атақлы қарақалпақ шайырларының бири. Ол 1857-жылы Әмиўдәрьяның Қубла тәрпиндеги „Сарай көл“, Найман аўыл деген жерде туўылып, 1917-жылы қайтыс болған. Мағлыўматларға қарағанда Сыдықтың әкеси саўатлы, медресени питкерген, өз заманының жүдә билимдан адамларынан болған. Баласы Сыдықты Хожели қаласындағы Уснатдийн ахунның медресесинде оқытқан. Сыдық шама менен төрт-бес жасларға шыққанда әкеси өледі. Соннан кейин олардың барлық мүлки, кітапханасы үлкен ағасы Нурымбеттин қолына өтеді. Сыдық оның қолында тәрбияланады. Мектепте оқыйды, жас ўақытларынан-ақ ол халық байлығы әдебиетке, көркем өнерине жүдә кумар болады. Хәрип танып, хат жазатуғын дәрежеге жеткеннен кейин Сыдық әкесинен қалған қолжазбаларды; араб, парсы, түркмен тиллеринде жазылған қосық, ертеке, әпсаналарды оқыўға қызығады. Сол жыллары ол Хожа Ахмед Яссаўий ҳикметлери, Әўлийе Бахырғанийдин философиясы, Суўпы Аллаярдың қосықлары, Фердаўсий, Наўайы, Низамий-Генжаўий дөретпелери, Наўайының „Хамса“ сы, Мақтумқулы лирикалары менен танысады, көркемлик қунын түсине баслайды. Сондай-ақ Фарабий, Беруний, Хорезмий, Ибн Сина, Мунис, Ағахий мийнетлери менен әсиресе, Соадий, Хожа Ҳапыз, қарақалпақ классик шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақ хәм Өтештин әдебий мийрасларын оқып үлкен руўхый тәсир алады. Сыдық шайырдың бир айырмашылығы, ол өз қосықларын дәслеппен ядлайтуғын болған. Бул шайырлар өмиринде жүдә сийрек ушырасатуғын қубылыс. Булда мәдений мийрасты халыққа жеткеріўдин өзінше бир усылы болса керек.

Фольклорист Қ.Айымбетов: „Сыдық шайыр жас ўақытларында Хожели қаласында медреседе оқып жүргенде қысса кітаптарын көпшиликке оқып бере басалған еди. Көбинесе көшип жүрген дәўирде малсыз-мүликсиз, жерсиз-суўсыз өмир сүргенде оның күн көриси көпшиликке қысса оқып беріў болған“, деп көрсетеди. („Халық даналығы“, Қарақалпақстан, Нөкис-1968, 71-бет).

Сыдық XIX әсирдің ақырында Қарақалпақстанның орыс патшалығы қарамағында, сондай-ақ Хийўа ханлығының қарамағында да күн кеширгенлигин толық өз көзи менен көрген.

Еки патшалықтың да езиўшилик сиясатын көрип жасаған. Бул жәмийетлик-сиясий, экономикалық, социаллық жағдай оның мәдений өмирине де үлкен тәсир етти. XX әсирдің басында Хийўа ханлығының қарамағында жасаўшы қарақалпақлардың аўхалы бираз қыйынласады. Усы дәўирде еки түрли тарийхый, экономикалық, социаллық шәриятта жасап күн көрген шайыр шығармаларында сол өмир көринислери өзиниң анық сәўлесин табады. Бирақ шайыр шығармалары бизге аз жетип келди. Оның өмири туўралы базы бир мағлыўматларды, гейпара шығармаларын халық шайыры Садық Нурымбетов 1940-жылы Қарақалпақстан

жазыушылар аўхамына жазып береді. Бул дәреклер „Қарақалпақ халық творчествосы“ деген кітапта басып шығады. Оннан кейінгі дәуірлерде орта мектеп бағдарламаларында, педучилище, пединститут, университеттің оқыулықтарына кірді, Сыдық XIX ғасырдың ақыры XX ғасырдың басындағы өткен белгілі шайыр сыпатында тілге алынады.

Сыдық өз дәуірінің белгілі, қыссахан, шайыр адамы болғанлығы, өз жерін, халқын аралап көрген, хәр бір қәуімнің үрп-әдеті, психологиясын бақылаған, үйренгенлігінен „Яранлар“ атлы шығармасын дөреткенлігі белгілі. Бул қосығының құндылығы сонда, шығармада шайыр диапазонының кеңлігі, лирикалық пресонаждың, рухый байлығынан тереңлігі сезіледі.

„Дәуран“ қосығында автор:

Пейлінді тар еткен алла емес өзің,
Көзінді гөр еткен, алла емес өзің,
Қолыңды қар еткен алла емес өзің,
Сақыйлық ағыспас тарлық дәураның.

Сүр, өмір берген соң саған заманды,
Сөйле жеткер, сайрат тилиң, зибанды,
Қанша бақыл қаппап кеткен жәхәнді,
Ханба, бек пе тендей болсын дәураның- деп жырлайды.

Елі, жұртының күн көринісі, қарақалпақтардың ақ патша қарамағына өткеннен кейін пайда болған ұақыялар, екі түрлі саясатқа ұшыраған бір дәуірдегі халықтың аұхалын:

Заман нешук заман болды,
Жылдан жылға жаман болды,
Залымлар менен бас қосқан,
Гедейлерден жырақ қашқан,
Журтымыз екі бөлінді,
Пуқара тозып бүлінді,
Байлар беглікке илинді,
Ийшанлар кәтқуда болды.

деп өз заманының көринісін реал сүүретлейді.

„Шығыр“ қосығыда өз заманын тәрийплейтуғын шығармаларынан есапланады. Сыдықтың дыққатқа ылайық қосықтарынан бири -„Ақ қапшық“ шығармасы Бул 1913-1915 жылдардағы тарийхий ұақыға арнап жазылған. Усы жылдарда қарақалпақтардың арқадағы Халқабат, Шымбай, Тахтакөпір халықтарын суу менен тәмийнлеп тұрған Есим өзек, Көк өзек, Қууанышжарма каналары қазылмай қалып, сол себебинен бул жақтардың халықтарына суу жарымай қалып, суу жетпеслік себебнен халық егін еге алмай, ашаршылыққа ұшырайды. Халық ашлықтан албырап тұрған қыйын ұақытларда қарақалпақ байлары Россиядан ун алып келип, халыққа қарызға, көгиндегі дөнге берген. „Аққапшық“ ұақысы адамлар кеулінде из қалдырған тарийхий ұақыя болды:

Жарма суйық болды түйір болмады,

Сол жылғы дәне де үйір болмады,
Адамлар сып-сыйдам, бүйір болмады
Құн-күннен Зайып кетті яранлар
Басалай, атшоқай, жоңышқа болды,
Не жуған адамлар жиішке болды.

Сыдық шайырдың шығармаларының көбиси юмор, сатиралық шығармалардан ибарат. Усындай шығармаларының қатарына „Әбий сағал“ юморлық шығармасы киреди. Бұнда турмыста жарамас ислер менен шуғылланыушы адамлардың үстинен күледі. Әбийдің ислерін ел, халық алдында әшқара етеді. Бұндай адамлардың халық арасында ушырасуының алдын алуға хәрекет етеді:

Әбий сағал бас урлайды,
Үлкен атыз тасырлайды,
Көрген бала жасырмайды,
Бийаброй болдың сағал.
Сағал едің түлкі болдың,
Дуым жұртқа күлкі болдың,
Жұрт алдында мүкі болдың,
Бийаброй бодың сағал,- деп әжіуалайды.

Сыдық шайырдың „Пирманбайдың дийханына“, „Бизге“, „Мөлдек“, „Қайтпасам болмас“ ұсаған юмор-сатиралық қосықтары бар. „Пирманбайдың дийханына“ деген қосығында Пирманбайдың есигінде жүрген дийханларына жауызлық пенен қарайтуғынлығы, Пирманбайға ұсағандардың көп екенлігі сынға алынады.

Шерік болдық Пирман менен,
Өтті өмірің арман менен,
Түслигінде бір зағара,
Жатар құрсақ жарма менен,
Алып келді сол жарманы.
Шети кетік қырма менен,
Бәхәр айдадың арбаны,
Қурайды адамның дәрманы.
Өмірде көрмедің сорпаны,
Я бір балық қарма менен.

Шайырдың „Бизге“, „Мөлдек“ қосықтары оның жеке өміріндегі болған ұақыяларды сөз етеді. Мәселен: екі адам мөлдек салғаны жақсы пийілдер менен ис баслағаны, бірақта хәр қыйлы тәбийий апатшылықтардың себебинен мақсетіне жете алмағандығы хәққында айтқан.

„Қус“, „Сұлтан қақай“, „Сыдық пенен аттың айтысы“ шығармалары да халықтың өміріне байланысly жазылған. „Сұлтан қақай“ шығармасында Сұлтанның қыңырлық ислері, қуыдан суу бермегендегі, тентеклік ислерін шайыр:

Қуыға бір демлем шайын салыпты,
Суушылардың қабақтарын алыпты,
Отырыспасы тууарылып қалыпты,
Сондай-ақ тамаша болды яранлар,-

-деп, соңынан аўыл қатқудаларының оның өкпесин тыңлап, отырыспаларда шай бергизетуғынлығын айтады. Султанның ең соңында шайы қалмай, қызлардың күлкисине қалғанлығын айтып өтеди. „Сыдық пенен аттың айтысы“ аты шығармасында бир атты тай ұақытларынан бир ат етип минип жүрейин деп көп пулға сатып алған, бірақ жақсылап бағып күтпегенликтен ийесине наразы болған ат тилинен:

Алып едиң сен сатып,
Шыдай алмай бул күнде,
Жан ашыуын мен тартып,
Күндизги жүргениң қәйтейин,
Ақшамлар жүрдің түн қатып -

деп билдиреди. Бундағы есигінде хызмет етип жүрген дийханлардың ис ҳақысын бермей зулымлық еткен байлардың образы берилген. Ҳәр бир шығармасы халық турмысын көркем сәўлелендирген. Сыдық дөретиўшилиги өз заманындағы шайыр сыяқлы изертлениўин күтип жатырған мәселелердің биринен есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Айымбетов Қ. „Халық даанлығы“. Нөкис., „Қарақалпақстан“, 1968.
2. Пахратдинов А. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы., Нөкис., „Билим“ баспасы, 1996-ж. 308-бет.
3. Пахратдинов А. Өтемуратова Ҳ. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. (Хрестоматия) Нөкис., „Билим“, 1995-ж.
4. Пирназаров А. Күнхожа, Әжинияз, Сыдық шығармаларында қолланылған дөретиўшилиқ усыллары. Нөкис., „Билим“ баспасы, 2000-ж. 144-бет.

Қазы Мәулик Бекмұхаммед улының өміріне байланысты мағлұматтар

Қазы Мәулик (Мәүдит) Бекмұхаммед улы 1885-жылы Шымбай қаласында улама шаңарағында дүниәге келген. Руғы хожа. Шайырдың әкесі Бекмұхаммед ахун, анасы Үммигүлсим деген адамдар болған. Бекмұхаммед ата-бабасынан киятырған оқымысты, зиялиі илим-билимді тухымдардан есапланған. Бекмұхаммедтің әкесі Ешмұхаммед, оның әкесі Турымбет, оның бабасы Әбди суұпы дегендер болған. Бекмұхаммедтің өзі ахун, уақтында Қарақұм ийшан, Хийуа соңынан Бухарадағы Мир Араб медреселерін пәткерген. Бул пикирди профессор А.Пахратдинов, қызығыушы У.Рахметуллаев, Е.Каримуллаевлар да, тастыйықлайды.¹ Шайырың әкесі Бекмұхаммедте оқымысты, шайыр киси болған. Бекмұхаммед өзи дәслеп Шымбайдағы хан мешитинде сабақ берген. Соң Шымбай қаласына қазы да болған² - деп көрсетеди Е.Каримуллаев.

Бекмұхаммед заманның талабын дурыс түсинип балаларына жақсы тәрбия менен қоса жоқары билим беріуге де хәрекет еткен. Бекмұхаммедтің Мәүдиттен басқа Мәсүид деген екінші баласыда болған. Әкесі бул еки баласында әуеле өзинің мешитинде оқытқан. Ол балаларына өз мешитинде диний тәлийма-тлары менен бирликте әдебият, тарийх хәм мәдениетқа байланысты билимлерди де үйретип билим берип барған. Оның үйиндеги китапханасында көплеген араб, фарсы тилинде жазылған илимий хәм көркем китаптар көп болған. Жас Мәүдит оғада талантлы, зийрек, ақыллы бала болған. Ол түни бойы китапханада китап оқып отырған. Оның оқыуға деген ықласы күннен күнге аса баслайды. Бекмұхаммед баласының оқыуға билим алыуға қызығыушылығын сезип оны Қарақұм ийшан медресесине оқыуға береді. Мәүдит күнт пенен оқыуға кирискен күнлерде оның үйинде қайғылы уақыя жүз береді. Оның, иниси Мәсүид ауырып қайтыс болады. Бул уақыядан кейин Қазы Мәулик көп уақыт қыйналып жүреді. Қазы Мәулык қосықларында өзинің жеккелигин айтып инисин еслейди. Мәселен ол өзинің белгили „Сәпиура менен айтысында“:

Күнде мениң аш халатым дараздур,

Өзим еккедурман пурсатым аздур,

деп жазады.

Қарақұм ийшан медресесинде Мәулик медресениң тәртиби бойынша да, өзинің қызығыушылығы бойыншада бирінші гезекте диний ислам тәлийматын диний ислам көркем әдебиятларын үйренген хәм өз билимин жетилистирген. Ол дәуірлерде Қарақұм ийшан медресеси Орта-Азиядағы белгили медреселерден есапланған. Әсиресе қарақалпақлардағы ең үлкен хәм абыройлы диний-ислам тәлийматларды үйрететуғын оқыу орны болған. Медреседе оқыуда аңсатқа түспеген. Онда оқыу

¹ Пахратдинов А. XIX әсирдин ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. Н. 1996 154-б. Рахметуллаев У. Қазы Мәулик Бекмұхаммед улы. Әмиүдәрйя 1990 N 4 82 - б. Каримуллаев Е. Әдалатлы қазы хәм мухаббат жырышы. Еркин Қарақалпақстан. 1997. 18-апрель. N 46 (16867).

² Каримуллаев Е. Әдалатлы қазы хәм мухаббат жаршысы, Еркин Қарақалпақстан 1997 18-апрель. N 46 (16867)

ушын ең биринши гезекте билим керек болған. Соған қарамастан бул жерде тек құрғын хожалықтардың, үлкен хәмелдарлардың хәм руўханийлардың балалары оқыған. Бул жерде қарақум ийшанларының хызмет ислеп жүрген көп санлы суўпы-лары да хәм талабаларыда көп болған. Медреседе оқытуғын талабалар хәм суўпы-лар турмыстың қыйыншылықтарын кеширип медреседе жасаған.

Қарақум ийшанларының медресесиниң бай кітапханасы болған. Мәўликтің бул жерде ислам дини бойынша көп кітаптарды үйрениўи менен бирге „Хәмре-Хәмзе“, „Шахнама“, „Хәзирети Әлий“, „Хәким Улықпан ҳаққында әпсана“, және де „Мын бир түн“, „Суўпы Аллаяр“, Сулайман Бақырғаний, Хожа Ахмед Яссаўий хикметлерин ҳәр түрли дәстанларды, қыссаларды оқып, үйренгенлиги ҳаққында Шымбайлы 96 жасар Избасар Жаббарқулов мағлыўмат береді. Бул кітапхана жылдан жылға байып кітаплар фонды үлкейип барған. Буған себеп Қарақум ийшанларының мәртебеси уллы есапланып оларға қарақалпақтардың көплеген жерлеринен соның менен бирге өзбеклерден, туркменлерден қырдағы қазақтардан да келип „қол берип“ суўпы болған. Олардың көпшилиги күтә құрғын адамлар болған. Суўпылардың көпшилиги медреседе жатып қарақум хызметлерин етсе узақтағылары, күтә байлары жылына бир еки рет келип сәлем берип саўғалар әкелип турған. Олардың көпшилиги қара мал, жылқы алып келсе биразлары баҳалы диний кітап-ларды, дәстанларды, шайырлардың шығармаларын және де араб, парсы еллеринде баспадан шыққан көплеген кітаптарды саўға еткен. Жас Мәўдит усындай шараятта оқып билим алған.

Қарақум ийшан медресесинде диний тәлийматлар менен бирликте аз болсада, әдебиятқа байланыслы көбинесе суфийизм әдебияты үйренилген. Мәўлик медреседе Ахмед Яссаўийдин, Шблий ашықтың, Нажиматдин Қубраның, Сулайман Бақырғаний-дин, Мәшрәптиң шығармаларын оқып үйренген.

Қазы Мәўлик қарақум ийшан медресесин питкерип өзиниң билимин раўажландырыўды көп ойлады. Бул пикирин әкеси Бекмұхаммед ахунға ойласады. Бул дәўирде Бекмұхаммед Шымбай қаласының қазысы лаўазымын атқарып атырған дәўири еди.¹ Мәўликтің бул пикирин әкеси қуўатлап оған Бухараға Көкалташ медресесине барып оқыўды кеңес еткен. Себеби Бекмұхаммедтиң өзиде Хийўа соңынан Бухарада Мир-Араб медресесинде оқыған еди. Ол ўақытлары Хийўа медреселери Орта оқыў орыны ал, Бухара медреселери жоқары оқыў орынлары есапланған.² Соның ушын болса керек қазы Мәўлик өмиринше:

Бухара қуўатий исламий дин әст,

Самарқанд сайқалий ройий зәмин әст.

-деп айтып жүретуғын еди деп көрсетеди шайырдың баласы Абдулла Әбибуллаев.

Мәўлик Бухарадағы Көкалташ медресесине әкеси Бекмұхаммед ахунның хәм устазы муфтий Әлий ахун-ийшанның исеним хатлары менен барып сынақтардан өтип оқыўға түседі.

¹ Каримуллаев Е. Әдалатлы қазы хәм муҳаббат жыршысы. Еркін Қарақалпақстан. 1997. 18-апрель N46 (16867)

² Қарақалпақстан АССР тарийхы. I том Нөкис 1975. 391 - б.

Бухарадағы Көкалташ медресеси Орта Азиядағы ең үлкен диний оқыу орны еді. Онда хәттеки сырт елдерден де талабалар келип оқытуғын болған. Шайыр өзі араб, парсы тиллерин әкесинің мешитинде оқып жүрген күнлеринде-ақ үйреніп баслаған еді. Сонлықтан ол медреседеги диний тәртіптерди, оқыуды, тез меңгеріп алады. Жас тарийхшы илимпаз А.Қудияров: „Хәттеки қуръанды оқып баратырып аударып бериу дәрежесине де ерискен“ - деп көрсетеди.³

Қазы Мәулик медреседеги бай кітапханада бос уақтының көпшилигин өткерген. Бул жерде ол ислам дүньясындағы араб, парсы тиллеринде басып шығарылған көплеген диний тәлиятматларға байланысly кітапларды, және де көплеген ертеклер, дәстанлар, пайғамбарлардың өмирине байланысly қыссалардан, шайырлардың шығармаларын, илимий мийнетлер менен де танысқан.

Ол әкеси Бекмұхаммед пенен Бухарада турып хат алысып турған. Хатларының биринде Бухарадағы Көкал-таш медресесинің кітапханасындағы бай материаллар жөнинде жазғанында әкеси оған сол мийнетлерден нұсқа көшириуи мәсләхәт еткен. Қазы Мәулик мүмкиншилиги болған кітапларды „Туркийге“ яғный қарақалпақшалап айырымларын сол „хасыл“ (оригиналлығында) түринде, сол турысында көширип алған. Бул ислер соңынан қазы Мәуликтің аудармашылық хәм кәтиплик хызметинің раўажланыуына да үлкен тәсирин тийгизеди.

Мәулик 20-22 жасларында Бухара медресесин питкерип ахун дәрежесин алып қайтады. Шымбай қаласына келип өзи оқыған хан мешитинде бала оқытқан.¹ Ол мешитте сабақ берип жүрип лирикалық қосықлар жаза баслаған. Бул хәққында белгили илимпаз Н.Дәўкараев: „Шайырлық жумысының раўажланған уақты 1905-жыл менен 1918-жылдың арасы“²-деп жазса әдебиятшы алым профессор А.Пахратдиновта: „Қазы Мәулик 18-20 жасларында-ақ лирик шығармаларының шеберлиги менен және де атақлы қыссахан екенлиги менен әдеп Шымбай қаласына, соң барлық қарақалпақ халқының арасына тарала баслайды“¹ - деп жазады.

Мәулик шайыр дәслеп әпиуайы бирақ терең мәнили қосықлар жаза баслайды. Оның дәслепки шығармалары юмор-сатиралық қосықлар ямаса турмыстың анаў я мынаў мәселелерин сөз еткен шығармалар болған. Булар-дан „Көкнаршы достыма“, „Мәрдикар“, „Қурбан хайыт“, „Қызлар қосығы“, „Қәлпе бол“, „Көңлим“, „Шымбай баязына“ киретуғын айрым қосықлары белгили. Бул қосықлар әпиуайы тилде жазылғаны менен өз заманы ушын ең әҳмийетли мәселелерди сөз еткен. Сол дәўирдеги айырым қосықларында бурыннан адам баласының ден саўлығына зыян есапланған көкнаршылық, нәшебентликке қарсы пикирди қуўатлап жазған қосығы

³ Қудияров А. О просветительской работе Казы Маулика. „Вестник“ ККОАНРУз. 1999. N1. с-52.

¹ а) Рахматуллаев У. Қазы Маўлик. Арал 1993. 2-3 саны 33-бет.

б) Каримуллаев Е. Әдалатлы қазы хәм муҳаббат жыршысы. Еркин Қарақалпақстан. 1997. 18-апрель N 48 (16867).

² Дәўкараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери. III том. Нөкис Қарақалпақстан баспасы 1979. 194 - б.

¹ Пахратдинов А. XIX әсирдің ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис. Қарақалпақстан баспасы. 1996. 155 - б.

қайсы заманда өз әхмийетин жоғалтар емес. Мәселен, Орта Азия халықтарында гейпара адамларға „дәстүрге“ айланып кеткен „көкнаршылықты“ қатты әшкаралап оның адамның ден-саулығы үшін да қаттеки жәмийет ушында зыян екенлигин ескерткен қатарларын оқығанымызда буның гүуасы боламыз.

Атың Абдулладура лақабың шайық,
Ислеген ислериң өзине ылайық,
Көпирип сөйлейсең сөзиң быламық,
Көкнардың зыянын көрсең керекти.

Шайыр Бухара медресесин питкерип келгенине көп ұақыт болмасада халық арасында „ахун“, „шайыр“ аталып көпке белгили болған еди. Мәулик Бухара медресесин питкерип келгенине бир жыл болмай-ақ әкеси Бекмухаммед ахун қатты аұырып тосаттан 43 жасында қайтыс болады. Сонлықтан әкесиниң орнына яғный босаған казылық лауазымына шымбайдың муфтийи Мәуликтің устазы Әлий ахун-ийшан Мәуликти усынады.¹ Себеби Әлий ахун ол дәуирде Шымбай елатында қатте қарақалпақта үлкен абыройға хәм мәнсапқа ийе адам болған.

Усы дәуирлерден кейин Мәулик (Мәудит) Бекму-хаммед улын „Қазы Мәулик“ деп халық атай баслайды. Қазы Мәулик Бекмухаммед улының қазылық еткен дәуири хаққында да адамлар арасында бираз тартыслы пикирлер бар. Мәселен Қ.Айымбетов „Халық даналығы“ китабында мынандай мағлыұматты береді: „Қазы Мәулик медреседе оқып жоқары билим алған, азғана ұақыт қазы да болған, мине сонлықтан оны „қазы“ деп атап кеткен. Оның қазылық кәсибинен гөре әдебиятты таратыұ бойынша хызмети көп болған“.² Н.Дәукараев „Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери“ атлы мийнетинде: шайыр жөнинде өз пикирин айта келип: „Ол (Қазы Мәулик.Б.Д.) ески диний мектеплеринде оқыған, саұатлы, билимли адам. Бир неше жыл шымбайда қазы болған“³-деп көрсетеди.

Бул дәуирде Қазы Мәуликтің өмиринде де қарақалпақ халқының турмысында да көплеген ұақыялар болды. Солай етип Қазы Мәулик 1905-жылдың ақырларында Шымбай қаласының қазысы болып сайланады. Ол қазылық ұазыйпасын да шайырлықты да тендей алып барады. Қазы Мәулик араб, парсы, барлық туркий тиллерди қаттеки орыс тилинде жақсы меңгерип алған тәбийғый талантлы адам. Бул дәуирде жергиликли халықтың ишинен шыққан гейпара, адамлар орыс тили хәм әдебияты менен азда болса таныс болғанлығы мәлим. Бул хаққында Н.Дәукараев өзиниң докторлық диссертациясының авторефератында: „В восьмидесятих годах

¹ Каримуллаев Е. Әдалатлы қазы хәм мухаббат жыршысы. Еркин Қарақалпақстан. 1997. 18 - апрель N46 (16867)

² Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис Қарақалпақстан баспасы 1988. 157-б.

³ Дәукараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери көп Қарақалпақстан баспасы 1997 194-бет

² Каримуллаев Е. Әдалатлы қазы хәм мухаббат жыршысы. Еркин Қарақалпақстан. 1997. 18 - апрель N48 (16867)

³ Қудияров А. О просветительской работе Казы Маулика. „Вестник“ ККОАНРУз. 1999. N 1. с-53.

прошлого века было открыто несколько русско-туземных школ нового типа, предназначавшихся для подготовки чиновников... Среди местного населения стали появляться люди изучившие русский язык и знакомые с русской литературой“¹ -деп көрсетеді. Демек бул дәуірде халықтың ишинен оқыуға, билим алыуға қызығыушылар көп болғанлығы хақықат. Оның үстине Қазы Мәуликтей бирқанша талантлы адамлар тиллерди өзінше үйреніп жетилискен.

Россиядағы болып атырған хәрекетлердің хабары қарақалпақтардың орыс патшалығы қол астындағы бөлимині тез жетіп келетуғын болған хәм ел-журтқа өз тәсийрин тийгизіп отырған. Мәселен 1905-жылы 9-январда Петербургте демонстрантлардың патша әскерлері тәрәпинен оққа тутып қырғын келтиргенлиги хаққында хабар Россияның хәмме территориясына соның ишинде қарақалпақтарға да жетіп келді. Усының ақыбетинде қарақалпақ халқының 1905-1907, 1908,1909-жыллары хәр қыйлы қозғалаңлар, ис таслаулар, наразылықтар келип шықты. 1910-1911-жылларда қарақалпақтың арқа территориясында қазыу ислери толық болмай қалып суусызлықтың себебинен „ақ қапшық“ деп аталған ашлық болды.¹ Бул ашлық 1914-1919 жыллар аралығында және қайталанған. Ал, 1916-жылы 25-июньдеги патшаның басқа халықтардың ер адамларын урыс болып атырған районларда қорғаныу қурылысларына, сондай-ақ мәмлекет ушын зәрүрлі болған басқада қорғаныу жұмысларына тартыу хаққындағы указы шықты. Бул жағдай халық ушын жүдә аұыр болды. Әсиресе жас келиншеклер айралық дәртине ушырайды. Қазы Мәулик бул тарийхый ўақыяларға байланысly оларға тилеклеслик иретинде шығарған „Мәдикар“ қосығында былай жазады:

Кегейли бойына ақ гүл питипти,
Бизиң ярлар мәдикарға кетипти,
Яш ғана ярыны ҳайран етипти,
Кеше кеткен сәўдигимди сағындым.

Зәхмет шекип кетти дейди йоқары,
Кимиси кетипти Чаржоўдан ары,
Анша болды, ҳеш бир хабар болмады,
Кеше кеткен сәўдегимди сағындым.

Қосық халық қосығынан сирада айырмашылығы жоқ. Оның қатарларында жаңа өмир қызығын көриўге инкар болып жетилисип киятырған жаслардың айралық сезимлери жаңлап еситилип турады.

Бул қосықта Қазы Мәуликтің өзи жасаған дәуірдің көринисин сүўретлеп бергенлигин көремиз.

Қазы Мәулик дәретиўшилигиниң изертлениўи

¹ Даукараев Н. Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени доктора филологических наук. М. 1950. стр. 38

¹ Қарақалпақстан АССР тарийхы. I том. Нөкис. Қарақалпақстан баспасы. 197 . 445 -б

Қазы Мәулик Бекмұхаммед улы дәретиўшилиги еле өз алдына арнаўлы изертлеў жумысы болмағаны менен ҳәр қыйлы дәўирлерде бир қатар монография ҳәм мақаларда азы-кем сөз болды. Ол ҳаққында ең биринши рет сөз еткен рус илимпазы А.А. Соколов болды. Ол 1933-жылы илимий экспедицияға басшылық етип, экспедиция ўақтында жыйналған материалларды сол дәўирдеги қәлип-лескен көз-қарас бойынша төмендегише бөледі: „І бөлим „Феодализм әдебияты“ оған Бердақ шайырдың „Ерназар бий“, Әжинияз-дың „Айрылса“, Хожанияз шайырдың „Камал хожа“, „Әбдирәшит“, Разбек Қоразбек улының „Тәрип“, „Көрдим“ Сейдабылланың „Әзиз ийшаным“, Әбдиқәдирдин „Қызкеткен“ қосықлары“¹ II бөлим саўда буржуазиясының әдебиятына тек Қазы Мәулик шығармалары² III бөлим „Ярым феодаллық әдебиятлары“на Аяпберген, Аббаз, Қазақ-бай шайырлар шығармалары² киргизилген.

Профессор А.А. Соколовтың илимий экспедицияның материалларын булай бөлиўи тосыннан болған нәрсе емес еди. Себеби бурынғы „аўқамдағы“ республикалардың ҳәммесинде „Пролетар әдебиятының“ талабы бойынша белгили бир схемаға салып бөлиў дәстүр еди. Илимпаздың бул пикири Қазы Мәуликтің шығармаларын үйрениўге көп ўақытларға шекем кесент етти. Профессор А.А. Соколов Қазы Мәуликті шығысы, жәмийетте тутқан орны бойынша „саўда буржуазиясының әдебияты“ на киргизсе де „Қарақалпақ тили. әдебияты, тарийхы бойынша материаллар“ деген мийнетинде шайырдың шығармаларына өз пикирин береді: „Шайыр Қазы Мәулик саўда буржуазиясының класслық мәплерин айқын жырлаўшы. Шымбай мектебинің ең белгили шайыры. басқа ески қарақалпақ классик шайырлары менен салыстырғанда оның шығармаларында араб тилинің тәсири күшли, муҳаббат ҳаққында, ҳаял-қызлар ҳаққында жазатуғын, гумансыз күшли ҳәм оғада жемисли мийнет ететуғын шайыр, көркемлиги жағынан жүдә жемисли аўдарылған „Ғәрип-ашық Шәсәнем“ дәстанының авторы“³ екенлигин көрсетеди.

Қазы Мәулик дәретиўшилиги жөнинде көп ўизилистен кейин белгили илимпаз Н.Дәўқараев сол дәўир талабынан өз пикирин береді. Ол 1950-жылы докторлық диссертациясының авторефератында XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ классик шайырлардың шығармаларын тематикасы, идеялық мазмұны жағынан еки бағдарға бөлип қарайды. Мәселен биринши бағдарға Бердақ, Күнхожа, Әжинияз шайырлардың демократиялық идеяларын даўам еттириўши тийкарғы бағдарға Омар, Құлымбет, Сарыбай, Құлмурат, Сыдық шайырларды жатқарса, Қазы Мәуликті екінши бағдарға жатқырып: „Екінши бағдар қалалық шараят жағдайында пайда болып, онда шайырлардан Хожанияз, Разбек, Сейда-булла, Әбдиқадыр, Мәулик

¹ ӨзРИАҚҚ бөлими. Қолжазбалар фонды. Р-49 N 1107139 Б 1-55.

² Сонда. Б 56-82.

² . ӨзРИАҚҚ бөлими. Қолжазбалар фонды. Р-49 N 1107139 Б 83-257.

³ А.А. Соколов. Қарақалпақ тили, әдебияты, тарийхы бойынша материаллар. ӨзРИАҚҚ бөлими. Қол жазбалар фонды. Б 17.

хәм тағы басқалар болды. Тематикалық жақтан олардың шығармалары қалалылардың ең баслысы саўда-герлердин, алып-сатарлардың хәм хәмелдарлардың турмысын жырлады.“⁴ деп көрсетеди. Н.Дәўқараев Қазы Мәўликти екінши топардағы шайырлардың қатарына қойыўына баслы себеп кеңес хукимети 1927-30-жыларда диний саўаты бар ески интелегенция ўәкиллерин қуўдалай баслаған дәўири еди. Қазы Мәўлик үлкен уламалар шаңарағынан шыққан, өзи ахун болған, бир-нешше жыл Шымбай қаласында қазы болған. 1929 жылдан 1950 жылға шекем қуўдалаўда жүрген адам ҳаққында буннан артық баҳа бериў мүмкин еместе. Сол дәўирдеги „Қызыл империя“ сиясаты усыны талап етти. Бирақ Н.Дәўқараев сол екінши топардағы шайырлардың ишинен докторлық диссертациясында тек Қазы Мәўлик дөретиўшилигин сөз етеди: „Мәўлик лирикалық қосықтың устасы. Оның қосықлары ҳәр түрли теңеў, аўыстырыў, кейиплеў, метафоралар менен толы, оғада сулыў курастырылған.

Мәўлик Әжинияз шайырдың қарақалпақ поэзиясына шығыс әдебиятынан киргизген жақсы дәстүрлерин даўам еттириўшилердин ең баслыларының биреўи“.⁵

Демек, Н.Дәўқараев бурынғы дүзиминиң сиясаты Қазы Мәў-лик дөретиўшилигин үйрениўди қадаған етседе шайыр дөретпелерине азда болса унамлы баҳа бериўден тайынбайды.

Қазы Мәўлик 1949-жылдың ақырларында Н. Дәўқараевтың усынысы бойынша Түркменстаннан Нөкиске көшип келеди. Усы жылы „Гүлистан“ атлы әдебий альманахта „Жасарған илхам“, „Хаял қызлар“ атлы қосықлары биринши рет баспадан шықты.⁶ Әдебияттаныў илиминде Н.Дәўқараевтан кейин Қазы Мәўликти белгили халық шайыры И.Юсупов өзиниң „Халық шайыры Аббаз Дабылов“ деген мақаласында Аббаз шайырдың жасаған заманына сол дәўирдин әдебий орталығына „пролетар әдебиятының“ көз-қарасынан турып: „Ал диний-феодаллық бағыттағы әдебият үстем қатламларға мәптарлық қылып, өз шығармаларында айқын феодаллық идеалды жырлады. Ярым феодаллық бағыттағы әдебияттың бул гездеги ири ўәкили Қазы Мәўлик болды.“⁷ –деп көрсетеди. Бул И.Юсуповтың Қазы Мәўликтің дөретпелери менен жақсы таныс болмағанлықтан ямаса унамсыз баҳа бериўшиликтен емес, ал сол ўақыттағы дәўир талабы еди. Себеби ол ўақытта Орыс илимпазлары қарақалпақ әдебиятына баҳа берген болса сол схемадан шығып қарақалпақ илимпазларының басқаша пикир айтыўы қыйын еди. Солай болсада автор өз мақаласында Н.Дәўқараев сыяқлы Қазы Мәўлик ҳаққында өзиниң унамлы пикирлерин бериўден тайынбай: „Қазы Мәўликтің әсиресе сүйиўшилик мотивындағы

⁴ Давкараев Н. Очерки по истории Каракалпакской литературы. : -Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. -М. : АН СССР. 1950 39 С.

⁵ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II т. -Нөкис. : Қарақалпақстан. 1979. Б 194.

⁶ // Гүлистан. Әдебий алманах. 1949. Б 121-124 .

⁷ Юсупов И. Халық шайыры Аббаз Дабылов.// Әмиўдарья. 1958. N 9. Б 56.

бираз қосықтарында халықтық элементи де жоқ емес еді. Ол халық поэзиясының шеберлігін, күн шығыстың түрлі бағыттағы әдебиет-тың жақсы билігі және олардың поэтикалық формаларынан өз қосықтарында күнтізбенен пайдаланды⁸. деп көрсетеді.

Белгилі фольклорист алым Қ.Айымбетов өзінің халық даналығы кітабында: „Қазы Мәулік Бұхара медресесінде оқып, білім алған, хат сауатты адам. Ол Шымбай қаласында өмір сүрген. Оның барлық шығармалары дерлік қысқақандар үшін репертуар болған. Ол сол, уақытта „Китабий“ яки „Түркі“ деп аталатынын ескі өзбек тілінде қосық жазған. Бұның шығармаларын қысқа-ханлар жақсы сүйіп оқыған“. -деп көрсетіп, Қазы Мәуліктің 2-3 қосығынан мысаллар келтіріп оның „Ғәріп-ашық“ дәстанын қайта іслеп шыққанлығын көрсетеді¹.

Примечание [31]:

Примечание [32]:

Бұнан кейін Қазы Мәулік дәрежелері жаққында 90-жылдарға шекем хеш ким сөз етпеді. Тек 1987-жылы Қ.Байниязов „Қазы Мәулік шайырдың тәріп және мұхаббат қосықтары“ атты мақаласында 1933-жылғы илимий экспедицияны және оны басқарған А.А.Соколовтың пікірлерін біраз сынға алады. Илимпаздың көрсетуінше: „Профессор А.А.Соколов Осман түріклерінің тілін ізерттеген илимпаз болып, ол қарақалпақ әдебиеті және тілін жеткілікті дәрежеде білмейтуын еді. Сондай-ақ экспедицияның басқа қатысушылары да қарақалпақ филологиясы бойынша арнаулы білімге ие қанғиелі адамдар емес еді“, -деп көрсетіп: халық шайырлары туралы басқа біреулердің ауызша айтқан мағлұматтар тиякарында пікір жазылды“-деп жазады.²

Бұл мақалада илимпаз Қазы Мәуліктің шығармаларын сөз еткен проф. А.А.Соколовтың пікірлеріне біраз сын көзбен қарап шайырдың шығармаларынан мысаллар келтіріп оның аударып қайта іслеген „Ғәріп-ашық“ дәстаны бар екенлігін айтып және аудармаларынан 1-2 мысаллар келтіреді.

Қазы Мәуліктің дәрежелерін тек илимпаздар сөз қылып қоймастан халық арасында шайырдың шығармаларын сүйіп оқытуын, жыйнайтуын, қастерлеп сақлайтуын да адамдар шыға бастады. Шымбай қаласында жасаушы Узақ Рахметұллаев 1990-жылы „Әмір-дәрия“ журналында Қазы Мәулік жаққында қысқаша сөз етіп „Ги-риптар емді“, „Ядыма түшти“, „Ақылым хайрандур“, „Қызлар қосығын“ жәриялады.⁹

Филология илимлерінің докторы профессор А.Пахратдиновтың 1992-жылы „Арал“ журналында жәриялаған „Қазы Мәулік дәретіушилигі және демократик әдебиеттің машқалалары“ атты илимий мақаласы Қазы Мәулік дәретіушилигін

⁸ Сонда. Б 56.

¹ Айымбетов Қ. Халық даналығы. -Нөкис. : Қарақалпақстан. 1988. Б 155-159.

² Байниязов Қ. Қазы Мәулік шайырдың тәріп және мұхаббат қосықтары. // Әмір-дәрия. 1987. N 1. Б 101-106.

⁹ Рахметұллаев У. Мәулік Бекмұхаммед ұлы. // Әмір-дәрия. 1990. N 4. Б 82-84.

өзинің әхмийетлилиги менен және де жоқары көтерди. Профессор А.Пахратдиновтың мақа-ласының басқа мийнетлерден айырмашылығы, автор Қазы Мәулик творчествосына хәзирги заман көз-қарасы менен бақа береди. Шай-ырдың шығармаларына, әдебият тарийхында тутқан орнына тоқ-тайды.

Илимпаз қысқаша шайырдың өмирине байланысly мағлыў-матларды, оның дәслепки шығармаларының өз заманласлары дәретпелерине қатнасы, бояз жазыў, тәрийп жанрын раўажланды-рыўы, қыссаханлық хәм аўдармашылық хызметлерин сөз етиўи жағы-нан да бақалы екенлигин айтады.

Илимпаз бурынғы изертлеўлердеги „бай адамлардың сулыў қызларын, жигитлерин мақтаған“ деген пикирге қарсы шығып: „Ша-йырдың жасаў тәбиятындағы, дүнъяны таныў тәбиятындағы сулыў-лық халық, ел сулыўлығы менен биригип кеткен. Ол адамның руў-хый дүнъясының сулыўлығынан артық ҳеш қандай сулыўлық көр-мейди. Ол адамның руўхый дүнъясын биринши орынға қойып жаза-ды“.¹⁰ -деп көрсетеди

Профессор А.Пахратдинов Қазы Мәулик лирикасы тийкары-нан ўатан ҳаққында, муҳаббат, философиялық лирикалардан ибарат екенлигин көрсетеди.

Қазы Мәулик дәретиўшилиги 1994-жылы баспадан шыққан „XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы“ пәнинен университет хәм пединституттың студентлери ушын арналған бағдарламаға киргизиледи.

Филология илимлериниң докторы А.Пахратдиновтың „XIX әсирдин ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы“ атлы университет хәм пединститут ушын арналған сабақлыққа Қазы Мәулик Бекмухаммед улының дәретиўшилиги биринши мәртебе киргизиледи. Сабақлықтағы Қазы Мәулик дәретпелерине арналған бөлиминде илимпаз шайырдың өмири, творчествосының дәслепки дәўири, шығармаларының мазмуны, формасы, қарақалпақ әдебия-тына қосқан үлесине тоқтап өтеди. Илимпаз мийетинде: „XX әсир-дин басындағы әдебиятты Қазы Мәулик одалық (тәрийплик), ғәззел-лик, мухаммес, тағы басқа қосық түрлери менен байытқан шайыр“ деп бақалайды.¹ „Қазы Мәуликтің Сәпиўра қыз бенен айтысына „Сәпиўра шайыр Жайылбек қызы“ деп аталған бөлиминде тоқтап таллаў жүргизеди.²

Қазы Мәулик Бекмухаммед улы творчествосына арналған газета-журналларда хәм хәр-қыйлы мийнетлеринде сөз етилген жоқарыда көрсетилип өтилген материаллардан басқа да мақалалар газета-журналлар бетлеринде жәрияланды.

¹⁰ Пахратдинов А. Қазы Мәулик творчествосы хәм демократик әдебияттың машқалалары. // Арал. 1992. N 1. Б 71-82.

¹ Пахратдинов А XIX әсирдин ақыры XX әсир басындағы қаарқалпақ әдебияты тарийхы. Сабақлық. Н. : Билим. 1996. Б 159.

² Сонда. Б 216-229.

ҚАЗЫ МӘҰЛИК ДӨРЕТИҰШИЛИГИНДЕ МУХАББАТ ЛИРИКАСЫ

Лирика - сыртқы орталықтың тәсиринен пайда болған хәр қыйлы сезимлерди, ой-пикирлерди эмоциональ жүректи толып тастыратуғын, қытықлайтуғын қызғынлы сөзлер менен береді.

Қазы Мәулик лирик шайыр болқанлықтан оның шығармаларының үлкен бир бөлегин мухаббат лирикасы қурайды.

Қарақалпақ әдебиятында XIX әсирде мухаббат темасында Әжинияз Қосыбай улы көплеген шығармалар дөреткен болса XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында бул дәстүрди Қазы Мәулик Бекмухаммед улының шығармаларында дауам еттирилгенин көремиз.

Хақыйқатында да шайырдың шығармаларын оқып отырсаң онда қосықларының басым көпшилиги ҳаял-қызларға арналған анығырағы мухаббат темасына арналғанлығын көремиз. Булай деуимиздің себеби классик шайырларымыздың хәм халық шайырларының дөретпелери менен танысқанымызда Әжинияз Қосыбай улы хәм Қазы Мәулик шайырлардан басқа шайырларда ҳаял-қызлар мәселесине жазылған шығармаларында мухаббат темасы көбинесе социаллық теңсизлик пенен байланыстырып сүўретлеу басым келеди. Мәселен:

Бийгүна гелле кесилди,
Ақ денели арыўдың,
Бурымлары есилди.
Рәхимин салмастан,
Кеткен екен зулымлар,
Жетим қызды шырлатып.
(Жийен жыраў. „Посқан ел“)

Жетим қатын, жетим уллар,
Тентиреп ботадай бозлар,
Шабаққа сатылды қызлар,
Хәсирет қайғы болды заман.
(Күнхожа. „Заман“)
Қыз жауанлар сүйгенине кетпеди,
Шағлап күлип теңи менен жүрмеди,
Шәрият деп оларға жол бермеди,
Қараңғы қаплаган қайғы заманда
(Бердақ. „Заманда“)

Қазы Мәуликтің шығармаларын алып қарағанымызда ҳаял-қызлардың бундай өз заманында хорланыу мәселеси улыўма сөз етилмейди. Сонлықтан шайырдың мухаббат темасындағы шығармаларына бурынғы „советлик“ дәуириниң көз-қарасынан баға берилген болыуы итимал. Мәселен 1933-жылғы илимий экспедиция дәуиринде жыйналған материаллардың ишинде Қазы Мәуликтің қосықлары бойынша Қ.Айымбетовтың шайырға берген баҳасында: „Көбине қызларды мақтап баязлар жазған. Қыз мақтау, ашықтықты көп жазыу, сауда байларының айрым қасийетлери

болады¹ - деп жазады. Н.Даўқараев өз мийнетінде „Қазы Мәулик қаладағы саудагерлердің байлардың қызларын, балаларының ашықлықтарын жырлаған“² деп көрсетсе, 1958-жылы белгилі шайыр хәм илимпаз И.Юсупов „Халық шайыры Аббаз Дабылов“ деген мақаласында Қазы Мәуликти: „...Қаладағы бай саудагерлердің кейпин, тилегин суўретледи, дүньяның басқа ғалмағалына „көзин жумып қулағын тығып“, сархаўыз бойында тек сулыў ҳаял менен саўбет қурып отырған саудагер мешанның образын суўретледи“¹ -деп көрсетеди. Бул мийнетлерде келтирилген пикирлер жоқарыда көрсеткенимиздей сол ўақыттағы „заман талабы хәм заман ҳақыйқатлығы“ еди. Ҳақыйқатында Қазы Мәуликтің шығармалары адамлар турмысындағы тәбийғый нәрсе, сүйиўшилик яғный адамлар ушын керек мухаббат темасына толы еди. Себеби шайыр өз заманындағы халық басындағы қыйын турмысты өз көзи менен көрседе ол адамлардың аўыр турмысын халық басындағы хәммеге тән қубылыс екенлигин жақсы түсинеди. Сонлықтан ол қандай қыйын жағдайда да халықтың тиришилик етиўинің даўам ететуғынлығын, тиришилик бар жерде қыйыншылықта, азапта соның менен бирге ҳаял-қызларды ҳүрметлеў, оларды сүйиў, оларсыз жасаў мүмкинде емес екенлигин өз шығармалрына баслы тема етип қойды.

Қазы Мәуликтің мухаббат темасында жазылған шығармаларының қатарына: „Не сөздур“, „Гириптар енди“, „Мегзеттим“, „Ядыма түшти“, „Ақлым ҳайрандур“, „Қушайды“, „Недур гунайым“, „Қызлар қосығы“, „Перийзат“ ғ.т.б. қосықлары киреди. Қазы Мәуликтің ҳаял-қызларды суўретлеў усылы Әжинияз шайыр сыяқлы шығыс классиклер дәстүрлерине байланысly. Шайыр „Ақлым ҳайрандур“ қосығында:

Эй яранлар бир пәрийниң йүзиниң,
Хүсни рағнасына ақлым ҳайрандур,
Бадам қабағына наркәс көзиниң
Шәшми шаҳласына ақлым ҳайрандур

Гул йүзи мегзелмиш алма-анара,
Хәм сүрме шекилмиш шамси қамара,
Бир баяз айтайын десем шул яра,
Хатым имласына ақлым ҳайрандур.

- деп жазады.

Қазы Мәуликтің бул шығармаларын оқыў, арқалы, әдебиат тарийхында өткен әсирлердеги қарақалпақлардың, улыўма халықтың өз ҳаял-қызларын хорлықта усады деген пикирлердің натуўры пикирлер екенлиги, советлик дизимниң ролин арттырып

¹ Р-49. N 1107139. 82-6.

² Н.Даўқараев Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери. Н. ҚҚ-стан. баспасы.1979.194-6

¹ Юсупов И. Халық шайыры Аббаз Дабылов Әмиўдарья. N 9. 56-6.

көрсетіуі мақсетінде айтылып, жазылып жүрген тийкарсыз гәплер екенін көрсетеді.¹ Сонлықтан Қазы Мәуликтің шығармаларына әсиресе ашықлық бағыттағы жазған қосықтарына дурыс түсинип әдил бақа бериуимиз тийис. Себеби ўақтыхошлық, сүйиклисін сүйиу бул адамлар ушын ҳеш ўақытта да жат нәрсе емес. Бул ҳаққында әдебиятшы Қ.Жәримбетов өз мақаласында: „Ўақтыхошлық, дүньяның қызығынан ләзетлениу темасындағы лирикалық шығармалар дүнья халықлары әдебиятында күтә ерте пайда болған ҳәм халық арасында кең тарқаған“² -деп жазады. Қазы Мәуликте усы традицияны өз шығармалары арқалы даўам еттирген болыуы керек. Мысалы:

Ерте турып сыя-зулпларын өрген,
Айна алып ҳусни жамалын көрген,
Айшы-ишрат билан даўранлар сүрген,
Заўқы сапасына ақлым ҳайрандур.

Яр болмаса заўқы сапа керәкмәс,
Бәлки фаны дунья маған керәкмәс,
Сизден өзге ҳеш бир дилбар керәкмәс
Арзым өтәсине ақлым ҳайрандур.

Қазы Мәулик қосықларында өз заманындағы ҳаял-қызлардың ийбелі, әдеп-икрамлы, назлы екенлиги сулыў қатарлар менен шебер сүүретлеп береді. Мәселен, „Гириптар әмди“ қосығында:

Сорасам он сегизде дийдилер яшын,
Ҳәм қыялап қарап қақарсаң қашын,
Күлимсип тербеттиң сен маңа башын,
Сабрым алып қалдың бийқарар әмди
ямаса „Мегзеттим“ қосығында:

Ялғаншыда ҳеш тайы жоқ гөззалсаң,
Йўз мың әлўан жилўа менен сөзларсаң,
Дилўарлық бабында мисли билбилсең,
Йўзлеринни мен перийге мегзеттим.

Шайыр өзиниң бул „Мегзеттим“ қосығында ярдың қәў-метин метофоралар арқалы тәрийплеп сулыў қыздың портретин береді. Мысалы:

Тәрийпин аятайын гүл йўзли дилбар,
Лалы ләбиң бадахшана мегзеттим,
Зулпыңа тоқылмыш баҳасыз гаўҳар,
Гоя меҳриң зарапшана мегзеттим.

Шәмси қамар дерлер сениң йўзини,

¹ Пахратдинов А. XIX әсирдің ақыры XX әсир басындағы ққ әдебият тарийхы. Сабақлық. Н.Билим баспасы. 1996. 169-б.

² Жәримбетов Қ. Қарақалпақ бәйтлери. Әмиўдарья 2000 N 3. 71-бет.

Қанту-әсел дерлер айтқан сөзинни,
Жәхәннің сәрүәри дерлер өзинни,
Бойың сәүри хурамана мегзеттим.

ямаса „Ядыма түшти“ қосығында ярдың тәрийпин былай сүүретлейди:

Қылыштайын қыйылуштур қашларың,
Ҳинжидейин тизилмуштур тишлерин,
Ҳәр тәрәпте он төрт өрим шашларың,
Қәлемдек қашларың ядыма түшти.

Қазы Мәүлик өзиниң бул „Ядыма түшти“ қосығында сүйикли ярдың тәрийпин хәртәрәплеме, терең мәнили етип баянлайды. Соңынан өзиниң сүйиклисинен айырылып айралық дәртинен көзлеринен қанлы жас ағыуын, бул өмиринде яғный ашықлықта қууаныш пенен бирге қапашылықтыңда болыуын мойынлап хәмме ис қудадан деп есаплап, тағдирге тән берип, ашықларға сабыр тақат тилеп қалады. Мысалы:

Ышқында мен бир қызыл гүл лаламан,
Әрман билән айра түшиб бараман,
Мен билменем я күйемен, жанаман,
Қара көз сәрбиназ ядыма түшти.

Нәйлермен айралық пәлектин иши,
Не саўдаға түшер өлмеген киши,
Ашықлар йығлашыб ақар көз яшы,
Айралықтың дәрти ядыма түшти,

Шайыр өз қосықларында сүйикли ярды басқа қызлардың ишинде бир өзін, өзгеше бир тилсимли дүнья ретинде тәрийплеп ол ярға хеш бир қыз тең келе алмас-лығын хәттеки дүньяда оған бара-бар қызды табыудың өзи мүшkil ис екенлигин жазады. „Ақлым хайрандур“ қосығында лирик қахарман өз сүйиклисинен басқа гөзалды өзиникине тең келмейди деп тәрийплейди. Мәселен:

Перийзатлар ишра екке бир өзи,
Жанымға рәхәтдур хәр айтқан сөзи,
Кирпиги қанжардур жан алур көзи,
Қашы қарасына ақлым хайрандур.

Излесен табылмас жүмле жақанды,
Шул перизат яңлы қашы қаманны,
Бир көргенде билур яқшы яманны,
Әдеп-икрамына ақлым хайрандур.

ямаса, „Перийзат“ қосығында

Мәжилисте отырсаң нешше қыз билан,
Хеш - бири бара - бар келмес сиз билан,

Яки елли билан, яки йүз билан,
Ортасында ташып толдың Перийзат.

деп жазды.

Қазы Мәуликтің „Қушайды“ қосығында лирик қахарман өзінің сүйикли ярының қарақалпақтағы урұлардағы сулыұлардың атларын келтиріп олардан да сулыұ екенінлігін және де, яұмут, шаўдыр, Үргеничтеги сулыұлардан да хәттеки Хийұалы Шахсәнемнен де зияда екенлігін баянлайды.

Қоңратта Бийбүгил қолы қынады,
Маңғытта Арзыгүл ләбинде палы,
Аяқта Зийбагүл башы жығалы,
Алардан зияда болған қушайды.

Яумутта Зияда Шаудырда Уғыл,
Үргенчте Енежан йүзлери гүл-гүл,
Хийұада Шахсәнем шашлары сүмбил,
Алардан зияда болған қушайды.

Шайырдың бул қосығы XIX әсирдеги белгили қарақалпақ классик шайыры Әжинияз Қосыбай улының „Садаға“ қосығына үнлес келеди. Себеби Шығыс классиклеринің творчествосында басқа уллы шайырлардың қосықларына еликлеп жазыұ көплеп ушырасып турады. Мәселен Әжинияз шайырдың өзиде ұақтында Мақтымқулыға уқсатып шығармалар дөретип отырған. Сонлықтан Қазы Мәуликте өз шығармаларында Мақтумқулы, Әжиниязға уқсатып қосықлар дөретиұи оның Мақтумқулы, Әжиниязды көп оқығанлығы, оннан үйренгенлігінен дерек береді. Мәселен:

Қолдаұлы да - Алма, балғалы - Анар,
Мүйтенде - Айсулыұ, Маңғытта Гүлзар,

Хуллас қалам бул дүньяда хәр не бар,
Ол етти ашықтың бәри садаға.

(Әжинияз. Садаға)

Ал Қазы Мәуликте былай бериледи:

Сақыұда Назлыхан, Шомақта Айжан,
Ұйғырда беллидур аты Бийбижан,
Хожели шәхәринде назлы Шүкиржан,
Алардың зияда болған қушайды.

Шайырдың „Перийзат“ шығармасында лирик қахарман сүйикли ярының жолында ашықлықтан күйип-жанады. Себеби ол шын берилген, мухаббатқа садық сулыұ, жүзлери айдай жарқыраған, ислеген қылықтары өзине жарасқан өзгеше бир гөззал сыпатында сүұретленеди. Мысалы:

Қайсы күни көрдим айдек йузлерин,
Шул күни тотия қылдым излерин,
Қылық етип қашың билан көзлерин,
Ханжар билан бағрым тилдің перийзат.

Бир „ах“ урсам хәмме жәхән өртенер,
Тақыйқ дилиң жақты жәхән өртенер,
Бәлки яхшы билан яман өртенер,
Бийгуна қаныма қалдың перийзат.

Қазы Мәулик өзинің шығармаларындағы сулыұ қызларды Шығыс халықлары ашықлық дәстанларының қахарманлары менен тең қойып сүўретлейди. Мысалы:

Безелмиш шул дилбар қырмызы гүле,
Зулпы наққашына шашы сүмбиле,
Мегзелмиш ҳаўазы шайда бүлбиле,
Қәдди бойы Зулейхаға мегзеттим.
(“Мегзеттим“)

Ақылны ләм етти шашми қумарый,
Мен ана бәндемен Ләйлиұ ниҳалый,
Мени ол яр өзгелердің қатарый,
Көрсә хәм көрмесдур недур гүнайым
(“Недур гүнайым“)

жәнеде ашық болған жигитлерди ашықлық дәстанларындағы қахарманлары Фархад, Мәжнүнлерге теңгерип былай сүўретлейди. Мысалы:

Фархадты биле алмас туўларны қазмай,
Мәжнүн болмас саҳарларны гезе алмай,
Шул пәрийға йуқса баяз яза алмай
Елиң ғаўғасыға ақлым ҳайрандур.

Қазы Мәулик қосықларында ҳаял-қызлардың қәўметин, жүрис-турысын, күлгенин, ҳәрекетин, назлы жилўаларын ҳәр түрли қусларға уқсатады. Бул қосықларда қызларды қуқса уқсатыў дәстүри ХІХ әсирдеги қарақалпақ әдебиятының классиклери шығармаларында да көплеп ушырасады. Бул ҳаққында Әжинияз творчествосын изертлеген илимпаз профессор К.Мамбетов өз мийне-тинде: „Себеби қуқс тәбиятта нәзик ҳәм жүдә гөззал мақлуқ... соның ушын Әжиниязда қызлардың образын дәретиў ушын

өз дәуірінің теңеулерінен актив пайдаланған. Мысалы: Сона, өрдек, ғаз, тырна, қуы әйтеуір қара-қалпақта сулыұ қус болса барлығын қызға теңейди¹¹ деп жазады.

Қазы Мәуликте бул усылды өз шығармаларында шебер пайдаланды. Мәселен: қызлардың жүрисін тырнаға, тауысқа, күлкисін тоты қусқа, бұлбилге, қыя бағып қарауын қаршыға қусқа мегзетеди. Мысалы:

Тырнадек йуришли тоты турышлы,
Қаршыға қуш яңлы бойны бурышлы,
Бұлбилдек хош ҳаўаз билан күлиши,
Лағлы-лабин зарашана мегзеттим
(“Мегзеттим“)

Тебренип йургенде тауыс йуриши,
Тоты қуштек шақалақлап күлши,
Қаршыға қуш яңлы мойнын бурышы,
Ушып қонғанына ҳеш сөзим йокдур.
(“Ҳеш сөзим йокдур“)

Шайыр өз шығармаларында ҳаял-қызларды жоқарыдағыдай шебер сүўретлеп береді. Ҳақыйқатында да оның тәрийплеген қызлары сулыұ, ақыллы, әдеп-иқрамлы, қулласы адам баласындағы ең жақсы қасийетлердің ҳәммесін олар өзлерінің бойына жәмлеген гөззаллар деп танийды. Сонлықтан бундай гөззалларды шайыр ҳәр-бир жигитке минәсип деп есаплайды. Мәселен:

Шул яңлы перийзат йигитә керәк,
Яғлы пәтир билан қатлама шөрәк
Саеки мөжене нуқылы ерик,
Палыұ-шәрбетине ақлым ҳайрандур,
(„Ақлым ҳайрандур“)

Ҳәттеки „Гириптар әмди“ қосығында ондай гөззалларды бегзада, патшаларға да мүнәсип деп жазады. Мәселен:

Көк шайы кемзалың түшмиш өзиңе,
Ҳәр ким бенде болур айтқан сөзиңе,
Бәлким сениң ҳәр-бир басқан изиңе,
Беглер, бегзадар қарийдар әмди.

Нешик сабыр етермен йокдур илажы,,

¹¹ Мамбетов К. Әжинияз. -Нөкис. : Билим. 1994. Б 45.

Перийзат аҳлийдан алыпсаң бажы,
Шахлар сени әйлер басына тажы,
Шахлар ишра болдың шахсуар әмди.

ОМАР СҮЙИРБЕК УЛЫ

1. Омар Сүйирбек улының өмири хәм дөретиўшилиқ жолы
2. Омар Сүйирбек улы - қарақалпақ әдебияты тарийхындағы еркин пикирли шайырлардың бири
3. Шайыр шығармаларының тематикалық-идеялық бағдарлары
4. Шайыр дөретиўшилигиниң қарақалпақ әдебиятындағы орны

XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ демократик әдебиятының ўәкиллериниң бири - Омар Сүйирбек улы. Ол өзиниң көп санлы лирикалық шығармаларында Октябрь аўдарыспағына шекемги қарақалпақ халқының тарийхый-жәмийетлик өмиринде жүз берген ўақыяларды жазып қалдырған шайыр.

Омар шайырдың өмир баяны ҳаққында өз ўақтында жазып қалдырылған мағлыўматлар жоқ. Қарақалпақ шайырларының поэзиялық мийрасларын жыйнаў, системаластырыў, хәм басып шығарыў дәўиринде Омар шайырдың да шығармалары жыйналғанлығы хәм басып шығарылғанлығы белгили. Оның өмирине тийисли мағлыўматлар биринши рет Омар шайырдың өзиниң шығармаларынан алынды. 1930-жыллардан баслап жүргизилген экспедиция мағлыўматларында оның ағайинлеринен, шайырды көрген ямаса ол туўралы еситкен адамлардың айтқан гәплеринен бир қатар дерек хәм мағлыўматлар жыйналды.

Омар шайыр 1878-жылы Арал теңизиниң жағасында Айырша атаў деген жерде туўылған. Ол тек қырық төрт жас-ақ жасаған, 1922-жылы дүньадан өткен. Ол өмириниң ақырына шекем теңиз жағасындағы Айырша, Тербенбес, Жаңа суў, Узын қайыр, Қазақ дәрья, Көк өзек усаған жерлерде тиришилиқ еткен. Бул орынлар бурын қарақалпақ халқының ең көп қоныс басқан жерлери болған. Сондай-ақ қарақалпақ шайырларының да көпшилиги туўылып өскен хәм жайлаған жерлери болып табылады.

Омар шайырдың әкеси Сүйирбек деген адам әдебият тарийхында Сүгиримбет деген ат пенен де аталып жүргени белгили. Шайыр жас ўақытларында мектепте оқып саўат ашқан. Шайырдың өмири хәм дөретиўшилиги ҳаққында толық мағлыўмат жоқ. Илимпазлар С.Ахметов хәм Б.Исмайловлардың мийнетлеринде „Омар хат саўаты бар, өз заманына ылайық тәўир ғана билимли адам болған. Бирақ бала-шаға асыраўдың ғамында жүрип өз қосықларын хатқа түсириўге де пурсаты болмаған, деген мағлыўматларды ушыратамыз.

„Не пайда“ қосығында шайыр өзиниң бул жағдайын айтқанының гуўасы боламыз:

...Дәўет, қәлем алып жазбадым сөзди.

Қәтеси кетти деп сөкпеңлер бизди.

Сондай-ақ, басқа да мағлыўматларға итибар берсек, Омар шайырдың 1960-жылғы Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Н.Даўқараев атындағы

тарих, тил хәм әдебият институты тәрәпинен баспаға таярланған таңлаўлы шығармаларының алғы сөзинде „Саўаты азлығы, сиясий көз-қарасының төменлиги, рус пролетарияты менен қатнас жасаўға мүмкиншилик бермеген делинген“ пикирлерге көзимиз түседі.

Базы бир илимпазлар шайырдың билимлилиги ҳаққында бундай ҳәр түрли пикирлер жүритиўдин кереги жоқ деген көз-қарасларын билдиреди. Омар шайырдың дәретиўшилиги мийнетинин, идеялық бағытының халықлық сыпат ийелеўинде оған тәсир жасаўшы прогрессив, жағдайлар болғанлығы сөзсиз. Сонлықтан да оның шығармалары арасында халық турмысын кең жырлаған „Не пайда“, „Керек емес“, „Қайтаман“, „Бийбижан“, „Бийбайша“, „Гүлайым“, „Сәлийма“, сондай-ақ, ел басқарыўшы топарлардың әдалатсызлығын әшкаралайтуғын „Бармекен“, „Гүлайым“ усаған қосықлары дуньяға келген.

Омар ҳаққындағы изертлеўлердин көпшилигинде дерлик оның дәретиўшилиги өмирин социаллық орталыққа, жасаған дәўирине байланыстырып изертлеў онша кеўилдегидей жолға қойылмағаны сезиледи.

Омар шайырдың қосықлары XIX әсир қарақалпақ классик поязиясының заңлы даўамы болады. Омар шайырдың дәретпелери XX әсирдин 30 жылларынан баслап жыйналғанлығы мәлим. 40-жыллардан баслап баспасөзде жәрияланды хәм жәмийетшиликке таныла баслады. Биринши шығармалар жыйнағы 1948-жылы жарыққа шықты.

Омар шайырдың дәретпелери тийкарынан халық турмысын жырлаўдан ибарат. „Не пайда“, „Елим“, „Айырша“, „Бийбижан“, „Қайтаман“, „Айтпасам болмас“ хәм басқа да шығармаларына усындай қәсийет тән. Шайырдың „Не пайда“ қосығы сол замандағы жәмийетлик өмирди сәўлелендирген лирикалық шығарма. Лирикалық пресонаж келешекке үлкен үмит пенен қарайды:

Қалайда жаснармыз деген бар үмит.

Омар сөйле қайғы етпе қамықпа,

Қыя шөлде арман менен жабықпа!

Әрман менен өлдим, талдым дегенде,

Үмит болар дәўлет-бахыт келгенде,

Буның парқын қарқалпақ билгенде,

Қайғы ҳәсирет еткенимнен не пайды?!

Омар шайырдың өз халқына болған сүйиспеншилиги шығармаларындағы патриотизм, гуманизм идеялары менен ажыралмас байланыста.

XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебиятында Омар шайыр лирикалық шығармалары менен халықтың жәмийетлик-экономикалық, социаллық жағдайларын анық көрсетиўши көркем сөз ийеси болды. Шайыр шығармаларының мазмуну жәмийетлик өмирдин реал көринислерин өз ишине қамтыған. Соның ушын да оның шығармаларының көпшилигинде халық турмысына арналған патриотизм идеялары жаңлап еситиледи.

СӘПИҰРА ЖАЙЫЛБЕК ҚЫЗЫ

1. Сәпиұра Жайылбек қызы - қарақалпақ жазба әдебиятындағы ҳаял-қызлар арасынан шыққан дәслепки шайырлардың бири
2. Шайырдың дәретиўшилигиниң идеялық-тематикалық бағдарлары
3. Сәпиұра шайырдан айтыслары

Талантлы қарақалпақ қызларының ишинен шыққан Сәпиұра өзиниң дәретиўшилиқ қәдемлерин ертеден баслады. Ол өзиниң аз өмириниң ишинде бирнешше ғана қосық жазғанлығы мәлим. Оның шығармалары „Неге“, „Қуўыршақ“, „Көйлек“, „Оқыў“ қусаған қысқа қосықлардан ибарат. Сәпиұраның бул қосықларын хәм Сәпиұра туўралы қысқаша мағлыўматты жазыўшы Асан Бегимов 1933-жылы жазыўшы Сейфулғабийт Мажитовтан жазып алып, 1934-жылы қарақалпақ мектеплериниң 3-класы ушын әдебиат хрестоматиясында дағазалады. Буннан басқа Сәпиұраның өмир баяны туўралы қарақалпақ әдебияты тарийхында толық мағлыўмат жоқ.

Сәпиұраның шайыршылығы ҳаққында елде, әсиресе, қыссаханларда толып атырған аңыз әнгимелер бар. Бирақ оның дәретиўшилиқ хызмети туўралы мағлыўматлар жоқ. Сәпиұра шайырдың өмирбаяны туўралы анық фактлер де мәлим емес. Өйткени оның өмир сүрген дәўири жаўгершилиқ, алағатшылық, тырыспай, ашлық жылларына туўра келген. Сәпиұарның өзи сол тырыспай жылы тырыспай кеселинен қайтыс болған.

Сәпиұарның әкеси Жайылбек деген адам қарақалпақлардың Қоңырат деген қаласында жасаған, Шүллик тийреси, қәндекли урыўынан. Сәпиұарның туўылған маканы Арал теңизи менен Қоңырат қаласының аралығында болған. Сәпиұраның базы бир қосықлары қарақалпақ ҳаял-қызларының сол дәўир ушын характерли белгилерин сүўретлейди.

Көк көйлегим тозған соң,
Киймей жүрмен тозған соң,
Түрли жамаў еңген соң,
Уяламан намыс етип,
Тулымшағым өрилмейди,
Өрмеге қолай келмейди.

Жақсы жаман ким билмейди,
Кеўил өсип иркилмейди,
Апам шарық ийирип отыр,
Келепли жип толып атыр.
Бүгин бөз жуўырып атыр,
Көйликлик бөз тоқымаға

Жарлы қызлар ушын бөзден тоқып көйлек жаңалаў үлкен қуўаныш болған. Халықтың күн көрисиниң төмен гезинде шарық ийириў, бөз тоқыў үлкен кәсиплердин бири болған. Қарақалпақ ҳаял-қызлары ерте заманларда көк көйлек кийген. Бул көк көйлек халық аўыз әдебиятында көп ушырасып отырады. Сәпиұра қарақалпақ

қызларының кийген кийими, қойған тулымы, олардың жүрис-турысы туұралы этнографиялық мағлыұматлар береді.

Ески дәстүр бойынша қарақалпақ қызларының мектепте оқып билим алыұы қыйын болған. Сәпиұраның қосықларында бул мәселе туұралы қызықлы көркем дереклерди ушыратамыз. Сәпиұра қызлардың қатарында мектепке оқыұға барса да оның оқыұын даұам қылдырмайды. Сәпиұар „Оқыұ“ деген қосығында ески мектеп-теги оқыұдың тәртиби туұралы айтып оқыұдың буған толық несип етпегенин айтады.

Әлипте жоқ, бе де бир ноқат болар,

Те де еки, се де үш ноқат болар,
Оны да оқыдық бастан аяққа,
Оқы деп моллалар тутты таяққа,
Бисин бә, биәтир бо баби бо,
Тийсин гә тиатр то тәти то.
Буны хәм бир қатар шықтық аяқлап,
Түстик аптиекке қайта жалақлап,
Шығарды қыз оқып қазы болмас деп,
Нашарға оқыұ ылайық емес деп,
Ойлап едим және оқыұға талас,
Илаж барма еди оқыұға болмас.

Сәпиұраның бул қосығы ески мектепте, ески араб әлипбеси менен хат таныұдың қыйынлығын көрсетеди хәм қарақалпақ қызлары ушын ол заманда оқыұға мүмкин-шилик болмаұ жағдайларын сөз етеди. Бул қосықтың поэтикасы да, өткен өмирдің критикасын бериұ жағынан да баҳалы. Сәпиұраның айтыұы бойынша ол мешитте он жыл оқып саұат ашқан. Суұпы Аллаярды оқыған, Наұайыны оқыған, Шар китапты оқыған. Ески мектеплерде буларды оқығанды халқымыз жетик моллалар деп есаплаған. Өзи буны „саұат аштым, үйрендим хат жыздым, кимлер буны айтты маған азық деп“ - деп мақтаныш етеди.

Сәпиұраның қосықлары турмыстың хәр түрли көринислерин бериұи жағынан қызық. Оның „Қуұыршақ“ деген қосығында қуұыршақ сөз болады. Оның қуұыршақ-ты қолына алғаны, оны әшекейлеп кийиндиргени, моншақ таққаны, оны жубайына көрсеткиси келгени айтылған.

Бир жағынан қарасақ қосықта қуұыршақ ойыншық хәкқында гәп болғандай көри-неди. Екинши жағынан қосық хәкқында тереңирек ойланып қарасақ, ол өз сүйген жигитине күйеұине көрсетиұ ушын, узатылардың алдындағы қыздың көринисин береді

Халықта жас қызға узатылардың алдында бир хасыл тақыншақларды тағып қуұыршақтай етеди. Оннан кейин барып күйеұиниң арбасына мингизеди ямаса атқа мингизеди. Қыз узатылады. Халықта узатылған жас қызды қуұыршақ деп атаған. Қосықта қуұыршақ туұралы былай дейди:

Қуұыршағыма шытақ тақтым,
Ойнайын деп үйден шықтым,
Ойнағандай жолдас таптым,
Аймереке жубай болды.

Қуұыршақ шашын майладым,
Бирұин күтә сайладым,
Сайлап болып ой ойладым,
Жубайыма көрсетпеге

Мине усы қатарлар ойыншық қуұыршақ туұралы еместей көринеди. Сәпиұра жасаған дәуірдің көзі менен қарағанда бул узатылып атырған қыз қаққында болып атырғандай сезиледи.

Сәпиұраның қосықтарын оқыұ бириншиден оларды таллай отырып талқылап оларға турмыстың хәр бир кубылысларына терең ойланыұларды, инсан тәғдиринің неге жақсы, неге жаман екенлиги қаққында тәшүишлениұлерди, олардың себеплерин шешиұге умтылысларды гәп етиұ туйғыларын көремиз. Бул жағынан қарағанда Сәпиұраның миллий мәдениет майданында әдеұир писип жетилискен адам екенлигин көриұге болады.

Мәселен, ол „Неге“ деп аталған қосығында былай дейди:

Шарық ийирсем дус келеди,
„Сәхәр табы пәйик неге,
Тусаңама теңеспей тур,
Ораұ жағы бийик неге
Зийин етип тап өз мининди,
Биреұ айтпай тап жөнинди.
Сақлап өткиз жас күнинди,
Қайғы хәсирет күйик неге?–
дейди.

Шайыр бул қосығы арқалы дуньяның өзи де бирдей емес екенлигин. Гейбиреұлердің кең пейил, биреұлер турпайы, гейбиреұ әбжил, неге хәмме тендей емес? – деп күйип жанады.

Хәр жаздың бир қазаны бар,
Хәр күннің бир азаны бар,
Адамлықтың не саны бар
Бунша азап, бүлик неге?
Сәпиұра дер сөзлер жазып,
Кетпедиң бе жолдан азып.
Сөзди сонша тийден қазып,
Айтып турсаң жүйрик неге?–
деп жырлайды.

Шайыр дуньяны өзи талқылайды. Бәрин көз алдына келтиреді. Хәр бир нәрсениң жақсы болыұ, жаман болыұ себеплерин излейди. Адамлар менен ойласады. Шайырдың ойынша хәмме нәрсе өзиниң сәни-жарасығы менен болыұы керек. Заманда сонша былағай, сонша бүлиниұ, бундай заманда жасағаның мене, адамман деп мақтанғаның менен адамның қандай сәни бар? – деп көрсетеди. Ол адамның жәмийетте жасаұ жолын хәмме нәрседен жоқары қояды.

Сәпиұраның қосықларында өзине тән өзгешелікті көреміз. Егер Сәпиұраның қосықларының хәр бир қатарына мәни беріп оқыр екенбіз шайыр жәмийетшиликті өз дөгериге жыйнап, олар менен ойласып атырғандай, сондай-ақ жәмийетшиликтегі қандай да бир ұақыяларды адамлар менен шешиұ ушын жыйналыұға шақырып отырғандай халатларды аңлаймыз.

Ишинде дөрт, сырты пүтин,
От жақсанда шықпас түтин,
Биреұ көре алмас жүрсе күн,
Ол бирине күйин неге?
деп жазады шайыр.

XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхында „Сәпиұраның Сейфулғабит пенен айтысы“ деген айтыс бар. Усы мәселе жөнінде әдебиат тарийхында қызық мағлыұматлар да гезлеседи. Бул ҳаққында елде еки түрли варинат бар. Бириншиси - Сәпиұра Сейфулғабит Мажитов пенен шайыршылық жарыстырып айтысты делинсе. Екиншиси - Сәпиұра шайыр шайыр Қазы Мәўлик пенен де хат арқалы айтысыпты деген мағлыұмат бар.

Дурысында да С.Мажитов Сәпиұра шайыр менен ушырасқан, оны танийды, жақсы биледи. Ол оның шайыршылығын бағалаған. Сонлықтан Сәпиұра қайтыс болғаннан кейин С.Мажитов елден, халық аўзынан Сәпиұраның қосықларын жыйнаған. Ҳақыйқатында Сәпиұарның көп қосықлары соңғы ұақытларда С.Мажитовтан жазып алынған.

Жуұмақлап айтқанда Сәпиұр шайыр XX әсирдің басында қарақалпақ халқының ишинен хаял-қызлар арасынан шыққан шайыр қыз. Қарақалпақ әдебияты тарийхындағы Сәпиұра менен Қазы Мәўликтің айтысы, С.Мажитов пенен Қазы Мәўликтің айтыслары, Дилим қусшының Қазы Мәўликке айтқан баязлары. Бул тек айтыслар емес ал, ол халық мәдениаты тарийхында бир тутас дәстандай болып көринеди. Сәпиұра Жайылбек қызының дөретиўшилиги қарақалпақ әдебияты тарийхының раўажланыўына нызамлы бир бөлими болып табылады.

ЖАҢАБАЙ ҚАРАТАЙ УЛЫ

1. Жаңабай Қаратай улының өмири хәм дөретиўшилиги
2. Жаңабай Қаратай улының тәрип қосықларында ирониялық сүүретлеў усыллары Шайырдың импровизаторлық таланты ҳаққында.
3. Шайырдың „Қазы ийшан“ қосығында реал турмыстың сәўлелениўи
4. Шайыр дөретиўшилигиниң қарақалпақ әдебияты тарийхындағы орны хәм әҳмийети

Жәмийетлик турмыстың раўажланыў басқышлары күтә қурамалы. Усындай қурамалы кубылыслар тарийх, мәдениат, әдебиат майданларына ири тулғаларды алып келеди. Олар өзлериниң халық арасындағы ислеген таң қаларлық әжайып ислери менен жәмийетшиликтің ядында нешше жыллап, хәтте, әсирлер даўамында сақланып қалады. Оның өз заманында ислеген ислерин адамлар соңғы әўладларға үлги етип,

улығлап айтып жүреді. Усындай адамлардың бири бизің елимизде ХХ әсирдің басында жасаған Жаңабай Қаратай улы болды. Оның палұанлығы хаққында, атап айтқанда, Қарақалпақстанда атағы шыққан Оразбай ала бас, Турсын мақсым, Оразбай хожа, Бала палұан, хан палұаны Мәдияр палұанды жыққанлығын, дәрьяның аржақ-бержағында гүресте оның арқасы жерге тиймегенлиги, шайыршылығы, бақсышылығы хаққында елде толып атырған әпсаналар таралып кеткен.

Бизің елимизде Жаңабайдың қәлемине тийисли „Ақсүңгил“, „Айжамал“, „Қазы ийшан“ атлы қосықтарын қарақалпақ халықында билмейтуғын әдебиятшы дерлик ушыраспайды.

Жаңабай Қаратай улы 1890-жылы бурынғы Әмиўдәрья бөлиминің Шымбай участкасындағы Жаңа базар болыслығының қарамағында, ҳәзирги Кегейли районының Кегейли колхозының территориясында туўылады.

Жаңабай 9-10-жассларынан-ақ әкесине жәрдемлесип әкеси от жаққан жерде отырып жасы үлкен адамлардың гәплерин тыңлап, халықтан қызық әңгимелер еситип өскен.

Жас ўақытларынан саз шертиўге ықласлы болған. Баласының бул талантын сезген Қаратай оған бир қазба дуўтар әкелип береді. Ол аўылдағы қыз-жигитлердің отырыспаларында дуўтар шертип қосық айтады екен.

Жаңабайда ақпа шайырлық (импровизаторлық) күшли болған. Ол 14-15 жасларынан-ақ Жаңабай шайыр деп тилге алына баслаған. Оның жас ўақытларында жазған „Гүлзийра“, „Даўлетбийке“, „Досларым“, „Геўиш“ атлы қосықтары халық арасына тез таралып кеткен. Елдеги ҳайт, той ҳәм мерекелерде Жаңабайдың бул қосықтары айтылатуғын негизги қосықлардан болады. Шайырдың ел ишине көп таралған „Ақсүңгил“ қосығының шығыў тарийхы жөнинде гәплер бар.

Бир тойда, ылақ ойнайтуғын жерге баратуғын қызлардың ат-арбасында, оның алтақтасында отырып қосық айтатуғын бала табылмай қалыпты.

Сонда жас бала Жаңабайды адамлар әкелип қызлардың алдына алтақтаға отырғызыпты. Сонда Жаңабай қасында отырған қызға:

-Апа атың ким? -деп сорапты. Ол:

-Ақсүңгил, -деп жуўап берипти. Оның атын еситкеннен баслап Жаңабай дәрхәл:

Ақсүңгил дейдилер сениң атыңды,

Қазаяқлы дерлер ҳасыл затыңды,

Алтыңға қаплайын айтқан гәпинди,

Мүберек жәмалын көрдим Ақсүңгүл.

-деп иркилместен импровизаторлық пенен ядынан шығарып қосықты айтыпты.

Бул қосықтың шығыў тарийхы хаққында халық арасында басқа да гәплерди ушыратамыз.

Шайырдың сатиралық дүркиндеги қосықтарының қатарына „Нарымбет мақсымқа“, „Султамурат баққалға“, „Нарбайға“, „Жийемурат зергерге“, „Геўиш“, „Атахан“, „Қазы ийшан“ қосықтары киреди.

Жаңабай шайырдың ҳәр бир шығармасында шайыр жасаған дәўирдеги жәмийетлик өмирдеги елеўли қубылыслардың көркем көринислерин көремиз.

„Нурымбет мақсым“ қосығының мазмұнына нәзер салсақ, Нурымбет деген мақсымның үйінің қасындағы қоңсы жесир кемпирдің пыязын урлайтуғынының гуыасы боламыз. Ол кемпир қоңсы-қобаларына хәр күни пыязым урланды деп шыжа-пыжасы шығады екен. Нурымбет пыязын урлап кетип баратырғанлығын көрген кемпир бир күни шайқым салады. Пүткіл ауылға масқара етеди. Усы ўақыяның гуыасы болған шайыр Нурымбет мақсымды әшкаралап төмендегідей етип қосық жазады.

Мақсым ийшан пыяз урлап,
Үйлерине қайтты зырлап,
Сорлы кемпир қалды шырлап,
Уят болды мақсым ийшан,

Шайыр сарказмы күтә өткір. Жаңабай Қаратай улы қосықтарында сарказм менен бирге ирония да шеберлік пенен пайдаланылады.

Жаңабай шайырдың шығармалары XIX әсир басындағы жәмийетлик-сиясий халықлық пикирлер менен байланысly еди.

Шайыр қосықтарындағы халыққа ең көп таралған, халық қосығына айланып кеткен шығармасы. „Қазы ийшан“ қосығы болып есаплаанды. Бул шығарманың да келип шығыу тарийхы бар: Күнликшиликтен жарымаған Жаңабай Ақтуба бойындағы Юсуп қазы дегенге дийхан жүреді. Шайырдың өмиріндегі ең бир қыйыншылықты көп көрген күнлерінің бири усы Юсуп қазының есигінде жүрген күнлери болады. Усы жерде ол атақлы „Қазы ийшан“ қосығын дөретеди.

Жаңабайдың „Қазы ийшан“ қосығы 32 шуўмақтан ибарат. Ең дәслеп 1928-жылы халық қосығы сыпатында елден жазып алынған бул қосық жақынға шекем әдебият тарийхында халық қосығы ретінде белгиленип жүрди.

Қосықтың елге кең таралуының тийкарғы себеби, оның негизінде тек бир ғана шайырдың өмирине характерли болған ҳәдийсе жырланбастан, ал XX әсирдің басындағы қарақалпақ халқының феодаллық дүзим дәуирине тән болған өмири өзинің сәулесин тапты.

Жаңабай шайыр дөретиўшилиги мазмұны, идеялық-тематикалық бағдары жағынан сол дәуірдегі халықтың турмыс қыйыншылықтарын сөз еткенлиги ушын әҳмийетли. Себеби, шайыр шығармаларында тек ғана өз басынан өткерген қыйыншылықлар емес, халықтың турмысын көрсетиўге деген умтылыслар болды.

Пайдаланылған әдебиятлар

Пахратдинов Ә., Өтемуратова Х. XIX әсирдің ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. Н., „Билим“, 1995.

АЯПБЕРГЕН МУҰСА УЛЫ

1. Аяпберген Муўса улының өмири ҳәм дөретиўшилик жолы
2. Шайыр дөретпелерінің идеялық-тематикалық бағдарлары
3. Шайыр поэзиясының қарақалпақ әдебиятындағы орны

XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиятының ең ири талантлы шайырларының бири Аяпберген Муўса улы қарақалпақ поэзиясының раўажланыуына үлкен үлес қосқан сөз шеберлеринен есапланады.

Аяпберген Муўса улы 1880-жылы Соркөл деген аўылда гедей дийхан шаңарағында туўылады. Аяпбергеннің әкеси де хат жазып, хат таныйтыўын саўаты бар адам болған. Сонлықтан да аўылда адамлар оны Молла Муўса деп атаған.

Аяпберген Муўса улы жас ўақытларынан-ақ аўыллық мектепте оқып саўатын ашқан. Ол жас гезлеринен-ақ қатықулақ, көркем сөзге шебер бала сыпатында көзге түседі. Аяпберген 15-20 жасларында аўыл елге танылған шайыр-қыссахан болып жетилеседи.

Тәбийий талант ийесине өзи жасаған дәўиринің әдебияты, көркем өнери, мәденияты, қулласа шайыр жасаған мәдений орталық үлкен тәсир жасайтуғынлығы белгили.

Шайырдың шайыршылық уқыбының жетилисип киятырған басқышларында қарақалпақ халқының тарийхий-сиясий, жәмийетлик, мәдений өмирлеринде үлкен-үлкен өзгерислер пайда болып атырған ўақытлары еди.

Аяпберген шайырдың қыссахан сыпатындағы репертуарында халық қосықларының әжайып үлгилери, ал дәстанлардан болса, парсы түрк, араб тиллеринен қарақалпақшаға аўдарылған дәстанлар орын алғанлығы белгили.

Аяпберген шайыр XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы сиясий-жәмийетлик, социаллық, мәдений раўажланыў белгилерин өз дәретиўшилигине сиңирген адам. Оның шығармаларының бир қатар сыпатлы усы белгилерин усы мәденияттың дәстүри белгилейтуғын еди десек қәтелеспеймиз.

Соның ушын да оның дәретпелеринде де тәрип мазмундағы қосықлар көп болды. Мәселен: Шайырдың өзи де „Қарақалпақтады“ деген қосығын тәрип қосығы деп атағанлығы мәлим.

„Қайда“, „Яранлар“, „Таймасбек“, „Келин“, „Кемал“, „Молла Аманқұл“, „Мақсымжан қыз“, „Келди“, „Көк ат“ ҳ.т.б. шығармаларын тәрип мазмунындағы қосықлар қатарында атап өтиўимиз мүмкин.

„Қарақалпақтады“ деген тәрип қосығының ҳәр бир қатарында шайырдағы миллий сезим ҳәм патриотизм идеялары жаңлап еситиледи:

Аржақ-бержақ болып еки сан болған,
Бөлим-бөлим еллер қарақалпақтады,
Ғарқылдасып үйрек ушып, ғаз қонған,
Айдын-айдын көллер қарақалпақтады.

Бул шайырдың ғана туўылған елге, халыққа муҳаббаты десек қәтелескен болар едик. Бул барлық қарақалпақлардағы өз елине, өз халқына, оның сән салтанатына, үрп-әдетине, жерине, тәбиятына болған шексиз, меҳир муҳаббаты. Шайыр аты аталған шығармасында ел-халқының кеўлиндеги ой-пикирлерин қосыққа салып жырлайды, мақтаныш етеди.

Поэзияның қунлылығы да сонда, мейли жазылғанынан баслап қанша жыллар, нешше әсирлер өтсе де, мейли халықлар тарийхында қандай жәмийетлик жағдайлар орнамасын, мейли әдебиятқа, мәданиятқа қандай талаптар қойылмасын, халық

кеўлиндеги арзыў-арманын, мақсет-тилегин сәўлелендирген қосық өзиниң мәңги қунлығын жоғалтпайды. Бұған Аяпберген Муўса улының қосықлары дәлийл бола алады.

Тәрип қосықлардың және бир өзіншелиги сонда, оларда еркин пикирлеў хәм көркем қыял, жетекшилик етеди.

Шайырдың „Қайда“ қосығында лирикалық персонаждың ишки гүйзелислери, тәшўишлери сүүретленеди:

Кеўлим айтар журт-сорасам, бий болсам,
Маған өйтип бойсынғандай ел қайда,
Қарун киби журттан озған бай болсам,
Алтын, гүмис, дунья менен мал қайда?

Шайырдың өзінше пикирлер уқыбы сонда, ол лирикалық персонаждың ҳеш бир нәрсе көре алмайтуғын еркин дуньясын көркем сәўлелендиреди.

„Қәтқуда“ деген қосығында шайыр бий, байларға жаранып, жағымпазланып, еплеп-сеплеп елге қәтқуда болғандай болған Жолымбеттиң үстинен ирониялық ҳүким шығарады.

Жуўмақлап айтқанда, Аяпберген Муўса улы XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басында жасап өз елине, өз халқына дөретиўшилик жақтан белсендилик пенен хызмет еткен шайыр болды. Оның қосықларының көпшилиги өз заманласларының қосықларындағыдай арнаў, тәриплик қосықлардан хәм юмор-сатиралық шығармалардан ибарат болды.

Пайдаланылған әдебиятлар:

Муўсаев А. Биринши май. Н., „Қарақалпақстан“, 1980.

Пахратдинов Ә. XIX әсирдиң ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. Н., „Қарақалпақстан“, 1996.

